Б. И. Бр. 835
Г. проф. Н. Модилу
на непристрасну оцјену
Цетиње, 5-2-1900
писац

Ћ 610
789

Г. РУВАРАЦ и MONTENEGRINA

НАПИСАО

Др. Л. ТОМАНОВИЋ

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА * БЕОГРАД *

ПРЕШТАМПАНО ИЗ „БРАНКОВА КОЛА“ ЗА 1899. ГОД.

Поклон
ЈОЦЕ ВУЈИЋА из Сенте
УНИВЕРЗИТЕТ. БИБЛИОТЕЦИ
У БЕОГРАДУ

Ср. Карловци
СРПСКА МАНАСТИРСКА ШТАМПАРИЈА
1899.

Библиотека
ЈОЦЕ ВУЈИЋА
у Сенти

Посвета

Прошла су два вијека од велике српске сеобе под Патријархом Арсенијем Црнојевићем из Старе Србије у Угарску. У тој народној несрећи било је и среће. Ако је Патријарх Арсеније собом одвео цвијет српскога народа из једне српске покрајине, напустивши је сусједнијем Арнаутима; у Угарској је оснажио српски елеменат, који се већ ту био почео склањати од турске најезде, тако да се ту одмах стаде оснивати огњиште нове српске просвјете, које је до нашијех дана једино огријевало све српске крајеве.

На подножју Фрушке Горе, која се бијели толикијем српскијем манастирима, првијема народнијема школама, пунијема народнијех светиња до светијех ћивота младог Цара Уроша, посљедњега Неманића, и Цара

Лазара, косовскога мученика — у Сријемским Карловцима оснива се прва српска гимназија већ концем прошлога вијека. Убрзо за тијем ево и друге српске гимназије у Новом Саду. У Пешти се сакупља Српска Матица, мати свијех словенскијех Матица. И све то чини свијест и родољубље српско — свијест о великој и сјајној народној прошлости, и родољубље, које чезне за том прошлости. . ,

Тако се на том новом нашем просветном огњишту покреће нова српска књижевност. У ондашњем општем српском мраку, пошто је био језуитски отров Дубровник од народа одијелио, засијаше имена Доситија, Рајића, Мушицког, чија свијест обухвати и у души уједини све раздробљено Српство.

Ту је био и извор нове српске политике, што свједочи онај тајни меморандум Митрополита Стратимировића руском Цару Александру I, којијем га позиваше у почетку Карађорђевићеве буне, да обнови „славено-српско царство“, опомињући га, да тако може стећи једног вјерног пријатеља Русије, коју је опомену признао и потврдио нашијех дана никад непрежаљени Цар Александар III. познатом здравицом црногорском Књазу Николи.

Са тог новог просвјетног нашег огњишта сви писци, почињући од Доситија и Рајића, гледали су са утјехом и поносом на Црну Гору, као на посљедњу стопу непокорене српске земље. Мушицки је пјевао Црној Гори, као земљи „идѣже есть независимость остала

древна сербска царства; злата идѣже отцевъ свобода сыномъ блистаетъ"; а Бранко: „*Црна Горо, поносито стење, сриске круне ти драго камење*". Кад би се све покупило, што су Срби на овом новом просвјетном нашем огњишту написали о Црној Гори, откако су почели писати до данас, то би била књига пуна признања и поштовања, пуна љубави и наде — књига која би њежнијем родољубљем отргнуте гране од свога дебла и студен камен дирнула. . .

Ти силни осјећаји братске љубави, ти сјајни зраци народне свијести награђивали су, снажили су црногорске наворе у трајној борби за ову преосталу независимость древна сербска царства, и писац црногорске историје не смије то заборавити.

Међу тијем просвијећенијем Србима, који свој осталој браћи очи отворише, Сава Текелија стекао је име Оца Срба у Угарској обезбједивши им на вјекове богатијем закладама у туђини народну просвјету. Као учени човјек он је радио и на књижевноме пољу, те га видимо међу првијема трудбеницима, који су отпочели то поље крчити. И превео је са инглескога књигу „Римљани у Шпанији". Преводећи како су Римљани покорили Шпанију, *имао је Црну Гору на уму*, те пише у тој књизи: „Колико су пута Црногорци сатрли Баше Шкутарске у тијесна брда с мало људи; а да се они забораве или онебриже тијесне путе препријечити, то би они одавно свободу своју изгубили и били би робље

турско. *Стрепим за јунаке Црногорце и бојне Србље да их чрез неискуство ша несрећа кадгод не шрефи*, особито ако сами по себи остану и један другом не усхоће помагати".

Сава Текелија није узео пера да слави Црну Гору; него пишући како је један силни туђи народ покорио земљу, *коју њени сшановници нијесу сложно бранили, стрепи да се то кадгод не догоди и Црној Гори* — **стрепи за независност црногорску!**

Мени се чини, да ће у оно доба, кад је између бијеснијех вијорова цкимела посљедња искра српске слободе под Орловијем Кршем, да савремени писац није могао јаче посвједочити онда постојећу независност Црне Горе, ни јаче изразити народно душевно јединство, које је спајало Србе „од Пеште даж' до Чарне Горе" — *него ли је Сава Текелија овом својом стрепњом.*

Уставши да опроргнем *нову* науку о историји Црне Горе једног српског академика, да одбијем увреде, које један фрушкогорски архимандрит данас добацује јунацима, који су кроз вјекове а у тешкој муци и свакој оскудици сачували посљедњу искру слободе древна сербска царства — *за коју је стрепио учени Србин Сава Текелија;* и увјерен будући да ће највише годити његовој блаженој сјени, што је у дио пало једном његовом питомцу, да освети увријеђене свете осјећаје његове и његовијех сатрудбеника за Српство, које данас један њихов потомак, загрнут плаштем учености, пакосно и цинички исмијава и ври-

јеђа: ја посвећујем блаженој сјени мога добротвора, Саве Текелије, ову моју радњу каква је да је, а ма коју је потакла најчистија љубав према истини и правди, и неодољиво осјећање дужности, да одбијем атентат похлепе за славом Јеростратовом од једног народног идеала, ком служим откако сам.

Цетиње, на Рождество Богородичино, 1899. год.

Др. Л. Томановић
Текелијанац

Од првог покрета нове српске књижевности, концем прошлога вијека, најзнаменитији српски писци, почињући од Рајића и Доситија, па кроз читав овај вијек, знали су за црногорску борбу за последњу искру независности „древнѧ сербска царства“, која се сачувала под Ловћеном. Преци покретача нове српске књижевности, који су се са Патријархом Арсенијем Црнојевићем иселили, тако рећи, с прага Црне Горе, са праћедовског огњишта у далеку туђину, причали су о Црној Гори, као о сусједној братској земљи, још непокореној турској сили, коју је Патријарх Арсеније, прештајући се са овијем нашијем странама, походио, и кашње из Угарске о њој бригу водио, као што ћемо видјети у току ове расправе. То предање отаца, пуно љубави и чежње у новој постојбини према старој, потврђивао је синовима савремени одјек свете борбе из црногорскијех кланаца, која је имала благотворног утицаја и на Карађорђев устанак, што се види и из његове тежње да се здружи са Црном Гором. А да је та борба црногорска одјекивала и даље по осталом

Балкану, вршећи свој благотворни уплив, као што врше сви примјери добри и зли, забиљежио нам је један доказ славни Томазео у свом „Il Secondo Esilio“, живећи у прогонству на Крфу. Тај строги италијански писац ту вели, да је у грчком народу одило од уста до уста пророчанство св. Кузме, сигурно неког народног Свеца, да ће Грцима доћи спасење из Црне Горе, — „la profezia di S. Cosma, che promete dal Montenegro ventura la salvezza de' Greci.“ (Vol. I., стр. 244.)

Та је вјера у Црну Гору толико више морала инстинктивно владати у раздробљеном Српству, и за то су иностранi противни политички правци морали радити; да тај појам о Црној Гори пером убију, као што нијесу никад хтјели да признаду опстанак те државице, ма да га је свијету показивала својом трајном борбом на бојном пољу. Но племените душе и велики умови, који служе истини, признали су и у иностранству Црну Гору као неисцрпни извор јунаштва и пожртвовања за најузвишеније човјечанске идејале — за своју слободу и независност. Доста је споменути бесмртног Гладстона, понос и славу просвјете деветнаестог вијека. Његова апотеоза Црној Гори ушуткава све покушаје против значаја Црне Горе у прошлости, против њенијех заслуга и отуда стеченијех права у будућности.

Ал' одједном, послије прославе двјестагодишњице династије Петровић-Његоша, појављује се у „Бранкову Колу“ г. Иларион

Руварац, истражујући истину у црногорској историји под насловом „Montenegrina“, коју је своју радњу већ и у засебној књизи одштампао под истијем насловом. Он ту претреса што се до данас написало од црногорске историје, и суштину њену проглашује неистином на основу докумената, којијема располаже.

По г. Руварцу изгледа, да су сви досадашњи писци славили Црну Гору без историјског основа, из простог родољубља; и по што се он налази побуђен, ради истине у науци, да те родољубиве писце опроргне, кад се отресе сâм све љубави према своме народу, ми би морали очекивати, да ће сâм *објективан* бити, и, одрекавши се сваке љубави према своме народу, да ће се тијем више чувати сваке мржње према њему.

Ја остављам на страну питања: 1. Да ли се историја може истраживати и писати *без љубави* према дотичном народу, још кад тај народ живи и бори се за свој опстанак? — 2. Који су то и у најнапреднијим народима историци, који су могли *без љубави* написати историју свога народа? — 3. Најпослије, може ли се писати историја једнога народа, који данас живи и бори се за свој опстанак, као историја једног мртвог народа, који живи само у историјскијем споменицима? Та питања остављам на страну, па прелазим на питање: да ли је г. Р., који се латио тешке дужности, да лиши свој народ славе у читавом свијету већ признате, узео перо у руке, као прави хладни научник, који строго истражује истину,

рецимо, као што научници истражују истину о каквом старом мртвом народу?

Да видимо.

I

Господар зетски Иван Црнојевић, повлачећи се из зетске равнице у планину, у природну тврђаву, преноси своју столицу на Цетиње, гдје оснива нову престоницу, и с њом будућу Црну Гору. И г. Р. отпочиње своје истраживање од Црнојевића, ал' находи, „да општи српски летописи не знаду ни за једнога Црнојевића: ни Стефана, ни Ивана сина му, ни Ђорђа сина Иванова, посљедњег војводу *млетачкога* у Зети". Ту скоро се нашао један љетопис, који помиње Ђорђа Црнојевића, како је побјегао к дужду млетачкоме, и кад је видио „тѣхъ прѣльсть и сквернүю вѣрү ихъ, многою хитростію пакы тѣхъ избѣгъ пріиде къ Царю Бамзитү" и т. д., али г. Р. изближе не удостојава своје пажње тај љетопис, сигурно јер по том љетопису не би се могло тврдити, да је Ђорђе Црнојевић био млетачки војвода. И ово је, г. Р. каже, једини податак о Црнојевићима, „и у српскијем љетописима, који су продужавали све до краја XVIII. вијека, нема о Црнојевићима и у опште о Црногорцима ни помена". Само што још Милаковић износи „љетопис црногорски", али г. Р. находи у њему један *погрјешан* податак, одакле закључује, да то „није стари или из старога преписан, већ много доцније састављени и скрпљени љетопис". И тако општи

српски љетописи, који спомињу чак „и Деренжула хрватскога бана“, не спомињу те Црнојевиће, по свој прилици за то, што су били „млетачке војводе“. Право, г. Р. не вели изрично у овом свом истраживању, да је и Иван Црнојевић био млетачки војвода, али изгледа да га ставља у исту категорију са Стефаном и Ђорђем, које изрично тако називље; уз то Ивана називље и турскијем клетвеником, и с тога не признаје државног живота Црне Горе под Црнојевићима. Да признаје, пошто је започео „Montenegrina“ са Црнојевићима, он то шћаше и написати. а не просто констатовати, да општи српски љетописи знаду чак „и за Деренжула хрватскога бана али не знаду ништа за те Црнојевиће“.

За тијем износи једну млетачку листину, која свједочи, да је Стефан Црнојевић био „плаћеник“ млетачки, откуд закључује, да тек за вријеме Ивана Црнојевића почиње историја Црне Горе „*ако*, то јест може бити говора о историји Црне Горе прије почетка XVIII. вијека“. За што, ако нема доказа, да је Иван био плаћеник млетачки, има, да је био „клетвеник“ турски. Ево тога његова доказа: Никола Косијер дијак дописао једну црквену књигу г. 1486. „у дому благочастиваго и Богом хранимаго *господара зетскога* господина Ивана Црнојевића — а въ дни и въ царство зѣло крепкаго и превисокаго измайлтскаго цара Султана Баязита“ — како сам тај дјак својом руком пише; што значи — вели г. Р. — да је Иван Црнојевић био тада

„клетвеник“ истога цара; а ако тај запис што друго значи, „а ти, Зећанине, кажи, за што је твој дијак Никола Косијер поменуо тако турскога цара, а не онако, као што је на прилику, поменуо милешевски дијак Владислав г. 1508., називајући истог *законопреступни и тројцихулни и христјаном досадителни, злочестиви цар Пајазит?*“

Кад г. Р. из првог записа закључује, да је писан у клетвеничкој земљи, дакле подложној турском цару, логички слиједи, да је други запис писан у земљи независној од турског цара; дакле је Црна Гора била под Турском г. 1486., а Херцеговина, у којој је Милешево, није ни г. 1508! Ето до каквијех логичкијех закључака доводи г. Руварчево тумачење историјскијех података у корист његова унапријед постављеног задатка! Мјесто да промисли и да призна, да је на двору *зетскога господара* сасвијем разумљив и оправдан онај обзир према силноме сусједу; као што је опет разумљив и оправдан онај тон према турском цару милешевског записа у Херцеговини, гдје су баш манастири највише осјећали турску власт.

Јест, али г. Р. не може да признаде Ивана Црнојевића као *зетскога господара*, ма да му тај наслов стоји пред очима у оном истом запису Николе Косијера, којијем се служи да докаже клетвеништво Ивана Црнојевића турскоме султану. Он се не обзире ни на противурјечије, у које га доводи турско клетвеништво са млетачкијем војвод-

ством: било што му драго, само не — *господар зетски*, како Никола дијак јасно назиље Ивана Црнојевића! И овдје се види, како г. Р. из овога записа изводи нешто ма било и погрјешно у корист свог задатка, *а не види или прећутава оно што је ту написано противу тог његова задатка.*

И на овоме доказу, по његову мишљењу, клетвенишшва Ивана Црнојевића турском цару, и на оном ћутању „општијех српскијех љетописа“ о Црнојевићима, г. Р. се заустављ а; те читалац његова научног истраживања мора збиља закључити, како хоће г. Р., да је проста *бајка* сва историја Црне Горе под Црнојевићима.

Међу тијем, назад пет година, сви просвјетни заводи српски и руски, уз саучешће најславнијих свјетских универсшета, признали су најсвечаније, да се у Црној Гори под Црнојевићима збио догађај, који је дао почешак општој православно-словенској просвјети, а српскоме народу, под туђинском власши, оружје чудотворно, које га је сачувало у мраку робовања. То је била ободска штампарија, или, ако је повољније г. Руварцу, цетињска, која није отпочела свој рад октојихом г. 1493. кад се Ђорђе Црнојевић спремао да остави Црну Гору, јер, прво, штампарија није дошла готова из Млетака, као што мисли г. Р. у дотичној својој академској расправи, него је требало најприје да о. Макарије изради типе црквено-словенске азбуке; друго, о. Макарије, који је био тако просвијећени ум, није

отпочео снабдјевати цркве лишене књига најприје октојихом, јер има много потребитијех другијех црквенијех књига; најпослије, стручњачки је Шафарик констатовао, да је ободски октојих, који је до данас преостао као најстарија књига из те штампарије, за то баш што се најмање употребљава, штампан словима, која су прије радила. Дакле ова штампарија почела је радити прије г. 1493 још за живота Ивана Црнојевића.

У томе ободском октојиху на првом листу штампано је: „Видећи ја у Христа Бога благовјерни и Богом храними војвода Зете господин Ђурађ Црнојевић умаљење светих књига, раздробљем и раздирањем од агарјанских чеда“ и т. д. Изнад овога предговора штампан је грб Црнојевића: двоглави орао спуштенијех крила. Ту нема ни ријечи ни знака, да би се и издалека могло посумњати, да је ту књигу дао штампати *млетачки* војвода, како г. Р. називље Ђорђа Црнојевића. Напротив, из те књиге види се, да ју је дао штампати независан господар.

Осим тога рјечитог свједока државног живота Црне Горе под Црнојевићима, ево Цетиња, *нове престонице* Црнојевића, коју је Иван-бег основао, и у њој дворе оградио, и ту зетску митрополију с Врањине пренио. Од рушевина Иван-беговијех дворова има и данас по Цетињу остатака, од којих су њеки литографисани у „Прославној споменици четиристогодишњице ободске штампарије“, коју је и г. Р. добио. На тијем архитектонскијем спо-

меницима има извајана три грба Црнојевића, иста као онај на октојиху: двоглави орао спуштенијех крила — то је орао цара Душана, нијеми свједок српске државне мисли, коју је Иван-бег склонио под Орловијем Кршем.

На те споменике и свједоке независности државе Црнојевића г. Р. се не обзире; него је с његове стране још лијепо, што не тврди, да су доцније подметнути. То је оставио за друге прилике, и задовољио се, да их просто игнорује.

Г. 1886. славни Миклошић издао је академску радњу: „Die serbischen Dynasten Crnojević“, у којој је сабрао драгоцјенијех података историјскијех, из којијех се види: да историја зна за Црнојевиће још од XIV. вијека; да савремени млетачки писци помињу Ђорђа Црнојевића свуда и вазда као господара Црне Горе *а нигдје као војводу млетачкога;* и најпослије да Скендербег Црнојевић, црногорски и приморски санџак у турској служби, пише својој снаси и сину Ђорђеву у Млецима: „И вас да Бог сподоби обладати и госпоствовати *земљеу и престолом* деда и оца нашега и нашијем“, што свједочи, како је и овај Црнојевић који је био прешао на страну Султанову, свјестан био права своје куће на *земљу и престо* свога ђеда и оца, па се још надао у Бога, *да ће му синовац завладати опет том земљом и престолом!*

И г. Р. игнорује и ту радњу Миклошићеву, као што игнорује поменуте споменике и свједоке државног живота Црне Горе под

Црнојевићима; и да историју Црне Горе тога доба сведе на просту „бајку“, позивље се прво, на „опште српске љетописе“, који знаду „и за Деренжула бана хрватскога“, а не знаду ништа за Црнојевиће, који су у осталом као господари Црне Горе оставили успомену, којој се све Српство и све православно Словенство благодарно клања; друго, на запис Николе Косијера, *којијем се мучи да докаже противно ономе, што тај допис доказује!*

А све то чини наш историјски критичар, да лиши Црну Гору основа, који су јој Црнојевићи положили, те тако да докаже, да о историји Црне Горе „не може бити говора прије почетка XVIII. вијека“.

Тако је *објективан* у историјској критици г. Руварац, који се латио тешке научне дужности, да исправи криве појмове о Црној Гори, које су у српском народу раширили досадашњи српски писци *необјективни!*

II

Пошто је г. Руварац констатирао, да општи српски љетописи не знаду, *или бар не помињу* ни једнога Црнојевића (дакле г. Р. претпоставља и то, да су ти наши љетописци знали за Црнојевиће, и пошто их не помињу, слиједи да нијесу находили, да заслужују помена!), прелази на питање: „шта се и колико се знало међу Србима ван Црне Горе о Црној Гори и Црногорцима у XVI, XVII и XVIII вијеку и у почетку XIX вијека“.

Али прије напомиње, како је Митрополит

Василије Петровић написао и штампао г. 1754. у Москви књижицу: „Исторія о Черной Горы“, у којој излаже — вели г. Р. — „славна и храбра дјела народа црногорскога“. За ту се радњу међу Србима ништа није знало прије г. 1845, које је године штампана у „Љетопису“ Матице Српске по једном добивеном рукопису из Тријеста, без напомене да је у Москви штампана; шта више, уредник „Љетописа“, покојни Јован Суботић, о томе рукопису вели: „као самим састављањем поставши за прави рукопис самог митроносног списатеља држати морамо“. Па ни Митрополит Петар I, чију је кратку историју Црне Горе Милаковић штампао у „Грлици“ г 1835; ни Симо Милутиновић, који је написао „Историју Црне Горе од искона до новијег времена“; ни сами Јован Рајић, који је учио у Русији — нигдје не спомињу ту историју Митрополита Василија. То тврди сâм г. Руварац, и по томе дакле *прије г. 1845 та књижица није могла утицати на појмове српскијех писаца о Црној Гори.* И хвала му на труду, који је уложио, докле је тај факт на чисто извео, и ако вели, да то није главно питање, него: „да ли вриједи што оно, што се прича и каже у тој историји Василијевој, и како је тај Василије Митрополит саставио то дјело, ко му је казивао и откуд је дознао, *из каквог ли је повјесног извора поцрпао оно*, о чему прича и казује он у тој својој историји“. А г. Р. је већ унапред казао, да Митрополит Василије у тој својој историји излаже „славна и

храбра дјела народа црногорскога“, ипак као беспристрасни и објективни критичар историјски захтјева „повјесне изворе“, из којијех је Митрополит Василије црпао своје знање „о славнијем и храбријем дјелима Црногорског народа“! Могао је Митрополит Василије слушати причања савременика и учесника тијех „славнијех и храбријех дјела“; могао је и сâм бити свједок њихов, и сâм у њима учествовати, али му то све ништа не ваља, кад г. Р. то не налази у *повјеснијем изворима* ни мађарскијем, ни њемачкијем, ни италијанскијем, јер, знате, он, као објективни и непристрасни историјски критичар, *домаће изворе и свједочанства очевидаца*, који су опет сами Црногорци, не може уважити!

Али оставимо то *научно* истраживање *беспристрасног критичара*, па забиљежимо факт, који је мимогред, нехотице, он констатирао, да за ту историју Василијеву, у Москви штампану, нијесу знали српски писци прије г. 1845 ни у Црној Гори ни ван Црне Горе, па ни наш прослављени историчар Јован Рајић, који је у Русији учио. И да видимо, што налази г. Р. да су знали први српски писци ван Црне Горе о њој.

---

1. *Јован Рајић* у својој историји Бугара, Срба и Хрвата, коју је састављао између 1760 и 1768, у III књизи вели: „Въ сей части Далмаціи есть и Черная Гора, которая по подобію нѣкія республики ни Туркомъ ни Венеціаномъ непокаряется но особъ своими

войводами управляема есть, по чему многія пакости обоимъ странамъ часто причиняетъ“. И г. Р. тријумфално ускликује: „Ето, колико је наш Рајић знао и писао о Црној Гори и о Црногорцима у својој волуминозној историји!“ Али изгледа, и ако је Рајић тако мало редака написао о Црној Гори и о Црногорцима у својој „волуминозној“ историји, да се г. Руварцу и то мало *много* учинило, па одмах констатира, да је оно на крају: „*по чему многія пакости обоимъ странамъ часто причиняетъ* — изостављено у другом (Будимском), *не знам по ком или од кога* приређеном, издању Рајићеве историје“. Г. Руварцу је овдје одило у рачун, да остави свог читаоца у сумњи, ко је изоставио из будимског издања Рајићеве историје оно „по чему многія пакости обоимъ странамъ часто причиняет“, па не хоће ни да спомене цензуру, која је у Будиму опстојала. Али и ако је тако умањио оно *мало*, што је Рајић о Црној Гори написао, ипак види, да је Рајић опет *много* рекао, и то му не може опростити, те истражује извор, „и није га могао наћи, из ког је Рајић црпао и дознао, да се Црна Гора, не покоравајући се ни Турком ни Венецијаном, као нека република управља и да тако многе пакости, обојима странама, често чини и причињава“. Рајић је писао о Далмацији по Саскијеву дјелу „Illiricum vetus et novum“; а и Саски и Рајић знали су за Бомбардијеву топографију Magnu Regni Hungariae, која је штампана у Бечу 1718, па ту Бомбарди пише

наставља г. Руварац: „да Млечани Црну Гору приписују Албанији“, и да се Црногорци покоравају од чести Млечаном и од чести Турцима, којијема су се г. 1712 великијем дијелом придружили, дакле, оне исте године, које су они, Црногорци, као што они пјевају и казују, на Цареву Лазу „хаметом потукли Турке“. И тако г. Р. није могао наћи извора, по ком је Рајић могао писати онако о Црној Гори, да се не покорава ни Турком ни Венецијаном, него је, напротив, нашао Бомбардијево дјело, за које је знао и Рајић и Саски, по ком је Рајић писао; а то дјело, тврди, да су се Црногорци покоравали од чести Турцима а од чести Млечићима. И то, наравно, наводи г. Р. да опроргне Рајића, ако не да га изобличи, ухвативши га на дјелу, да се није вјерно послужио повјеснијем изворима, којијема се служио. Зашто иначе г. Р. шћаше цитирати Саскија и Бомбардија?

Што Рајић, дакле, пише г. 1760—68, да се Црна Гора не покорава ни Турцима ни Млечићима, то г. Р. не вјерује, и ако је Рајић *савремени* писац, него од њега захтјева изворе, из којијех је то црпао, и пошто се г. Р. узалуд мучио да нађе те изворе, наравно слиједи, да то Рајићево савремено знање и свједочанство отпада. Али не у *цјелини*, јер ту има нешто драгоцјено за г. Руварца, а то је, што Рајић вели, да Црна Гора „својими војводами управљајема јест“. То је сухо злато, јер, знате, Рајић могао је знати лакше каква је *унутрашња* управа Црне Горе, него ли у

каквијем *спољашњијем* односима стоји са Турцима и Млечићима! По Рајићу, Црном Гором управљају војводе, „а за владике или митрополите црногорске не зна ти Рајић ништа, као што то, на прилику, данас зна онај стари протођакон на Цетињу“, — са задовољством кличе г. Р., ма да ће сâм *домишљајући* се, дати улогу и војсковође једноме владици, наравно не Петровићу, него кад му устреба противу Петровића, као што ћемо кашње видјети.

---

2. Иза Рајића г. Руварац наводи *Захарију Орфелина*, који је г. 1772 у Млецима штампао књигу „О житији славних дјелах Императора Петра Првога“, у којој пише и о Црној Гори. Између осталога, ту Орфелин пише и о бици на Цареву Лазу, гдје су Црногорци „под предводительством својих сердаров и војвод виступили с обикновеною својеју смјелостију на граници турецки, и завојевав многими мјестими, разбили Турков нештедно“. Г. Р. одмах наставља: „Орфелин и не помиње у опису боја или бојева од г. 1712 великог владику и господара Данила, већ помену по имену само војводе Мандушића и Рогана, у он није знао, да је у тој славној бици на Цареву Лазу управљао црногорском војском велики владика Данило“.

У сугласју са током своје расправе која има свој унапријед постављени и нама познати задатак, г. Р. имао би се изразити, што мисли о том Орфелинову опису црно-

горске побједе на Цареву Лазу; или зар још остаје при Бомбардијеву свједочанству, који тврди, да су се Црногорци великијем дијелом придружили Турцима те исте године, које Орфелин приповиједа, да су Црногорци разбили турску војску од 60000, и завојевали многијем турскијем мјестима? Али је г. Руварцу у оваквијем приликама милије да мимоиђе с *подмуклијем ћутањем*, а видјећемо напријед да он тумачи подмукло ћутање *сумњањем* . . . .

Дȁ, он не мимоилази подмуклијем ћутањем Орфелинов опис те битке у *цјелини* већ *само* опажа да Орфелин „није знао, да је у тој славној бици на Цареву Лазу управљао црногорском војском велики владика Данило“.

Узевши из Орфелина *само* то на знање, г. Р. наводи даље причање Орфелиново, да је руска Царица Јелисавета хтјела да подиже школе у Црној Гори, али да се томе противио Митрополит Василије, „за тјем без всјакаго сумњенија, што, јесли народ учитсја станет, усмотрит все коначно обман својего вишаго духовенства *и не дошустит митрополитам бољеје над собоју правленија и власти*“.

Г. Р. је мало прије клицао од радости, што Рајић вели, да Црном Гором управљају војводе, а не владике; а сада наводи Орфелина, Рајићева савременика, који вели, да Митрополит Василије није хтио оснивати школе у Црној Гори, да се не би народ освијестио и сметнуо са себе власт Митрополита! Орфелин описује битку на Цареву

Лазу, и г. Руварац служи се тијем описом противу Владике Данила; али кад је тражио изворе, откуд Рајић, Орфелинов савременик, зна, да се Црна Гора није покоравала ни Турцима ни Млечићима, он није у рачун узимао тај Орфелинов опис, него Бомбардијеву топографију, која вели да су се Црногорци великијем дијелом придружили Турцима оне исте године, које Орфелин вели да су Црногорци Турке нештедно разбили и многа им мјеста завојевали. Г. Руварац не хоће да чује Рајића и Орфелина код тог свједочанства Бомбардијева; али што Орфелин не спомиње Владику Данила на Цареву Лазу, то узимље на знање, исто као што је узео на знање оно што Рајић вели, да Црном Гором управљају војводе, дакле не Митрополити, ма да Орфелин, савременик Рајићев, вели, да један од тијех Митрополита није хтио уводити школе у Црну Гору, да се народ не би освијестио и сметнуо са себе власт Митрополита!

Како видите, и овдје је г. Руварац сасвијем сам себи досљедан . . . .

3. Велики наш филозоф *Доситије Обрадовић* походио је и Црну Гору, гдје га је у манастиру Стањевићу рукоположио за свештеника Митрополит Василије на Ускрсење г. 1764. Он је провео цијелу јесен и зиму у манастиру св. Петке под Мајинама, гдје су Митрополити црногорски имали своје домове, винограде и маслине; и мало подаље на Стањевини свој манастир и дворове; и тако, вели

Доситије, да је често бивао са старијем Митрополитом Савом и Василијем. Кашње пишући о Црној Гори, завршује: „Но књигу би ко могао напунити, кад би хотио сва храбра и преславна дјела оног не многочисленог но непобједимог и *во вјеки не порабоштеног народа* описати.“ На ово свједочанство Доситијево, које потврђује оно Рајићево и Орфелиново односно независности Црне Горе и јунаштва црногорског, г. Руварац се не осврће ни мало, него одмах хита, да нам каже, како је Доситије писао: „да Албанез и Черногорец убије човјека какогод дивљу козу, пак отпости“ — што Доситије жигоше, те г. 1788. довикује Црногорцима: „Изаберите поглавара и дајте себи законе добре.“ Тако је то знао изложити г. Руварац, па онда пита: „Каквог је поглавара мимо насљедног владаоца и поглавара Митрополита Петра I. мислио Доситије?“ И на ово питање чека одговор са Цетиња.

Доситије уз 122 басну развија дуго „наравоученије“ уопће *за свакога* противу освете и противу пролијевања крви у вријеме мира. И ту *нигдје не спомиње Црногорце*, али се разумије да је и њих имао на уму ево из овијех редака: „Ако, по случају, ова књига и међу те људе дође, гди се вишеречени зли обичаји још̀те наоде, нека не приме ове ријечи они који су међу њима поштени, разумни и добродјетелни, и себи на бешчестије и укорениje. Ово се само за зле разумијева и говори. *Ја сам живио с њима*, и знам да се наоде

између њи премногі благородно мислећи, препоштени и славни људи: које ја високопочитујем, и више љубим. него они могу себи преставити; и опет за зле се ово говори, за које и свето Евангелије овако говори и пише. Дакле за живога Бога! Поредак уводите међу се, изберите себи главара, и дајте себи законе добре“ и т. д. Ево у ком смислу Доситије развија ово своје „наравоучениje“ — и из њега је г. Р. знао извести ону инсинуацију и подметнути је Доситију против Митрополита Петра I, којега су Црногорци и жива као свеца поштовали, и који је њих самом својом ријечи кротио, а данас га све јужно Српство као свога светитеља поштује; премда је г. Руварац знао, да је Доситије био у Црној Гори 1764, као што зна да је послије смрти Митрополита Василија, који је рукоположио Доситија, остао на влади стари Митрополит Сава, за вријеме којега се могао увући у Црну Гору лажи-цар руски, познати Шћепан Мали. Како је Доситије могао циљати на Митрополита Петра I., кад га није познавао? А да се Митрополит Сава није бринуо него за манастире, то је већ добро познато, и Доситије сигурно је судио, да су били сви Митрополити, који су владали у Црној Гори, само добри калуђери.

Али је овдје г. Руварац оставио своје поље, на ком хоће да докаже, да Црна Гора није била независна, па је прескочио на културно поље. А *ко* истиче културност Црне Горе? Као да и данас култура цвјета по сви-

јем српскијем крајевима, а камо ли прошлога вијека у Црној Гори, чији су синови до јучер живот проводили с пушком у руци, тако рећи, од колијевке до гроба! Зашто се није г. Руварац зауставио на *свједочанство очевица*, нашег великог филозофа, који Црногорце представља као „вовјеки непорабоштени народ“? Ту је он имао говорити, а не мимоићи то свједочанства очевица подмуклијем ћутањем, па прескочити на друго поље, гдје Доситије говори о култури црногорској. А ако је што хтио да примијети на том пољу великом српском филозофу, као историк могао му је опазити: да је у Црној Гори владала култура, коју Доситије жели у свом „наравоученију“, да Црногорци у оно доба не шћаху бити „вовјеки непорабоштени народ“.....

4. Велики *Сава Текелија* г. 1805. у свом преводу с инглеског: „Римљани у Шпанији“ помиње Црногорце овако: „Колико су пута Црногорци сатрли Баше Шкутарске у тијесна брда с мало људи; а да се они забораве или онебриже тијесне путе препријечити, то би они давно свободу своју изгубили и били би робље турско“. А на другом мјесту: „Стрепим за јунаке Црногорце и бојне Србље, да их чрез неискуство та несрећа кадгод не трефи, особито ако сами по себи остану и један другом не усхоће помагати“.

Уз Рајића, Орфелина и Доситија ево и савремени бесмртни Сава Текелија *знаде и стреми за независност* Црне Горе; и то све наводи г. Руварац сам, али не да њихово

знање уважи, него да омаловажи пред својијем знањем, које црпе из Саскија, Бомбардија и сличнијех зналаца Црне Горе!

Иначе би други беспристрасан критичар, бар из доба оваквијех људи, *њихова савремена свједочанства уважио, кад противу њих нема другијех свједочанства, која их могу опровргнути.* Дà, али су то све били „народољупци“, одговара г. Руварац, као да га чујемо.

5. Славни српски митроносни пјесник *Лукијан Мушицки* на нову годину 1821 штампао је своју оду Митрополиту Петру I, у којој помиње Црну Гору, „идѣже есть независимость остала древнѧ сербска царства; злата идѣже отцевъ свобода сыномъ блистаетъ“; па даље пита: „Кто из Сербовъ не читалъ бы съ утѣхою, удовольствіемъ и радостію, на возвишеніе дѫха народнаго, лѣтописи дѣяній Черногорскихъ Сербовъ?“ Али је г. Р. прећутао нешто из те оде, што се баш њега директно тиче. Немам текста те оде Мушицкога пред собом, али се добро сјећам оне апострофе митроносног пјесника у тој оди, која од прилике овако почиње: „О ти срећни, који узмеш да пишеш српску историју, теци у Црну Гору“ и т. д А треба имати на уму, да је владика Лукијан ову оду писао, пошто је Митрополит Петар I. својом војском био посио Боку, и ту у манастиру Савини благословио савезничко оружје рускоцрногорско противу војске Наполеонове, дакле пошто је на дјелу видио преосталу независност „древнѧ сербска царства“. Ја бих хтио знати, да ли је којом рука архимандрита гр-

гетешког, пишући „Montenegrina“, застала пред свијетлом сјени Лукијановом, који се онаквијем одушевљењем и повјерењем обраћао будућем писцу српске историје?! . . . .

6. *О. Викентије Ракић* издао је у Будиму г. 1803: „Пјесан Црногорска о побједи над скадарским пашом Махмутом Бушатлијом, која се случила у два сраженија. Прво сраженије било је г. 1796 мјесеца јулија 11, второ тогоже года м. септ. 22-га“. Г. Руварац каже да ту пјесму није видио; а и што би му? Ми смо већ видјели, да он не уважава *домаће* изворе, па још пјесме, *које у осталом не одбаца, кад му иду у рачун*. Али је он читао писма о. Викентија из Тријеста од г. 1806 Митрополиту Стратимировићу о тадашњем црногорском ратовању у Боки Которској. И ту пише о. Викентије: „Црногорци истина показали су се добри јунаци у боју, још боље него Руси, но њихово варварство и непотчињеније све помрачава“. Бар ово црногорско ратовање и савезништво са Русијом могао је г. Руварац удостојити пажње, па нам своје мњење казати о овом доказу црногорске независвости: уважавали га или не, и зашто не уважава; а не и мимо оваквијех доказа, по свом обичају, *подмуклијем ћутањем* проћи, па и опет на културно поље ускочити, навађајући нам, како о. Викентије још пише: „Далматини се страше њих примити у содружество, а и Руси стиде се њихови послова и варварства“; као да је питање о култури црногорској у оно доба, када знамо каква и данас култура влада

у већем дијелу српскога народа. Ево, на прилику, нека нам г. Руварац именује једног иоље знаменита писца ма у ком културном народу, који пише *тоном* његовијем!

Али оставимо то; г. Руварац као историк могао је, кад је хтио баш навести, како добри Србин о. Викентије жали, што су се Црногорци у оном ратовању по приморју као некултурни елеменат показали, опазити, да нема ратовања, у ком нема и варварства ни у најкултурнијем народима. Колико сам год читао о тој оптужби против Црногораца, ја нијесам нигдје нашао, да су они по приморју гробове оскрвњавали, као што је, на прилику, војска једне културне државе у устанку бокешком г. 1882. Па је могао још исправити о. Викентија, који је у Трнјесту писао под утицајем штампе иностране: ако су Дубровчани, који су били уз Французе пристали, имали повода да се страше Црногораца, да су Бокељи листом били пристали уз Црногорце; што више, установили заједничку владу, и савез за вазда прогласили између Боке и Црне Горе.

Све је то знао и могао рећи г. Руварац, ал' му његов задатак није допуштавао.

Послије овог прегледа најстаријех српскијех писаца, г. Руварац вели: као што се види, врло се мало знало, или бар слабо се што записивало „о славним дјелима јуначких Црногораца“ ван Црне Горе, у српским земљама све до Сима Милутиновића и Вука Караџића.

Па иронично наставља: „Можда ће се код Срба оних, који се не крсте су три прста, код уљудних Дубровчана, н. п. код Ђива Гундулића у XVII вијеку, и у Разговору Угодном фра Андрије Качића из XVIII вијека, наћи што више помена о Црној Гори и о Црногорцима и њиховим јуначким дјелима и љутим бојевима с Турци“. Али Качић у свом Разговору Угодном само на једном мјесту каже: „Бићемо се кано Црногорци“ — а на другом: „Пушком бију као Црногорци“. А у Гундулићеву „Осману“ г. Руварац није нашао ни помена о Црногорцима!

Требало би се чудити, што је г. Р. прелиставао „Османа“, и ту тражио помена о Црногорцима, када зна, да се овај еп односи на много раније доба од црногорског ратовања; али му је мило било тек тако да и Гундулића позове у своју помоћ. А што се тиче Качића, мени се чини, да она два стиха његова довољно сведоче, да је он знао и за ратовање и за јунаштво црногорско.

Г. Руварац је прегледао све ове наше старе писце, да покаже, како су они „мало знали, или бар слабо што записивали“, другијем ријечима, не давали важности тијем „славнијем дјелима јуначкијех Црногораца“ — а мени се чини, *да је он противно доказао*. У оно доба, када није било никаквога саобраћаја између Црне Горе и осталог свијета, осим што су је познавали ње сусједи, Турци и Млечићи, не може се захтјевати више знања „о славнијем дјелима јуначкијех Црногораца“

него што находимо код наведенијех писаца. Они сви знаду, да опстоји Црна Гора, и да Црногорци, „вовјеки непорабоштени“, оружјем на бојном пољу, бране преосталу у њој независност „древна сербска царства“ — а то је општи резултат укупнијех „славнијех дјела јуначкијех Црногораца“ — оно што г. Руварац обара и ниječe.

Као што је хтио ћутањем српскијех љетописаца о Црнојевићима да овијем одузме значај оснивалаца Црне Горе; тако је хтио најприје поништити оно мало што су стари српски писци знали о Црној Гори, или бар смањити; *као да је не познавање једне истине доказ да та истина не постоји.* Ево, српски општи љетописи не знаду за Црнојевића па наравно ни за њихову штампарију, ипак је послије четири вијека учени свијет признао, *да је то дјело Црнојевића дало први почетак општој православно-словенској просвјети.*

Прегледавши на тај начин старе српске писце, а не хотећи ни да говори о покору, што су писали новији писци, почињући са Симом Милутиновићем и Вуком Караџићем, г. Руварац прелази на ствар, увјеравајући нас, да ће писати „без гњева и љутине, без злобе и пакости, с једне, без сваке пристрасности и заузетности с друге стране“. Ово увјеравање чудновато би звонило код сваког историјског истраживања, али је овдје на свом мјесту, јер то увјеравање довољно карактерише г. Руварчево истраживање истине у историји Црне Горе.

Али, ко зна? Можда ће он документима, којијема се мора вјеровати, постићи своју сврху, која нам је већ добро позната. . . .

Да видимо.

III

У историји Црне Горе, послије Црнојевића, долази доба Владика из разнијех племена — доба, које је генијални пјесник „Горског Вијенца“ овако карактерисао:

Бјеше облак сунце ухватило,
Бјеше гору тама притиснула. . . .
Бјеху мушка прса охладнила
И у њима умрла слобода. . . . .

За што је Ђорђе Црнојевић напустио очин престо и пошао у Млетке, да тамо страда, па да се из млетачкијех тамница спасава бјегством у Турску? Зар је истина, да је његов млађи брат Станиша (Стефан) био прешао у Турке, ту се потурчио, и помоћу турском завладао очинијем престолом и земљом, Станиша, који кашње као турски санџак тајно препоруча дужду млетачкоме своје синовце од Ђорђа, и пишући снаси Ђурђевици, Бога моли, да му синовца сподоби, да завлада „земљом и престолом оца нашега и нашијем?“ Тако је могла народна фантазија да задовољи народни понос, обарајући одговорност за толику народну несрећу, и у овом случају, на издајство; али историчар, који зна, да је већ била подлегла Скендербегова Арбанија и Херцег-Шћепанова Херцеговина Турској сили, да и не спомињемо Деспотовину; и да су

Црнојевићи морали да напусте равну Зету Турцима а приморје Млечићима, и повући се у планину на Цетиње — јасно види, *да већ ниј̀е било услова за даљи живот државе Црнојевића.*

Последњи Црнојевић напуштајући тек сјенку те државе, оставио је на Цетињу историјску столицу зетске митрополије, дивну задужбину Иванбегову, и у њој Митрополита, у ком се оличавало јединство тог остатка државе Црнојевића, и који је, *не по каквом закону, него силом тешкијех прилика*, наслиједио Црнојевиће; *али је његова свјетска власт била тек одсјев његове духовне власти.* Митрополит није имао ни органа потребитијех, ни средстава да врши какве свјетске власти, него у колико му је сам народ добровољно ту власт признавао. Тада почиње племенска управа по Црној Гори, која траје и преко доба Владика из разнијех племена управо до Петра II; и наравно, на челу племена биле су моћније и знатније фамилије. О каквој централној организираној државној управи у *мирно доба* још не може бити ни говора. Црна Гора је тада живјела примитивнијем патријархалнијем животом; међу њенијем племенскијем главарима истицао се цетињски Владика, који је имао духовну власт над свијема, па средством ове, ако ће и сјенку свјетске власти, било и платонске нарави. Али баш у том стању, у том — тако да речемо — унутрашњем растројству, ако не безвлађу, *још се боље види дух јединства, слободе и не-*

зависности црногорске, који је у ратно доба, на први поклич, окупљао уједно сва племена, и тада се Грна Гора појављивала као држава, *у којој је по нужди највиша власт у народу припадала цетињском Владици, који ју је и споља представљао*, понављам, не по каквом позитивном праву, него силом владајућијех прилика у земљи.

Али г. Руварац те прилике не хоће да узме у обзир и да их разумије, него се труди, да докаже, да за то доба цетињске Владике нијесу имале никакве *свјетске* власти; те наводи један стари црногорски рукопис, који је штампан у „Летопису“ Матице Српске год. 1842, у ком се вели, да су за то доба Владика из разнијех племена у Црној Гори владале разне фамилије, „докле посла Петар Велики грамату, и тада бјеше Митрополит Данил Шћепчевић, *и тада се прозва велија власт на калуђере*“. За тијем се позивље на Болицу, који је г. 1614 описао скадарски санџакат, па у том опису обухватио и Црну Гору, за коју вели, да у њој Митрополиту припада само *духовна* власт, а војвода љуботињски Вук Рајичев, *да је глава Црној Гори.*

Овијема доказима, не подвргавајући их никаквој критици, него служећи се њима као неспорнијема, г. Руварац установљује да цетињске Владике нијесу имале никакве свјетске власти; али ево нове бједе: онај стари црногорски рукопис вели, да су у Црној Гори тада владале разне фамилије! А то г. Руварац не може допустити, и ако је на основу тог

црногорског рукописа утврдио оно што је њему у рачун одило. Усвојивши дакле један дио тог свједочанства, г. Руварац одбија други му дио, отворено велећи: „што *мислим и држим*, да нијесу владали ни једни ни други, то јест, ни поменути митрополити ни поменуте фамилије, *већ да је двјеста година у Црној Гори владао неко други, илити трећи*“.

Тај трећи, по г. Руварчеву *мишљењу*, јесте Турска. У потврду тог свог мишљења г. Руварац наводи и ове доказе:

1. Царски ферман, који је приопштио у књизи „Старина“ г. М. Драговић, из кога се види, да је цетињски В. Пахомије у другој половини XVI вијека одио у Цариград ради риболова, које су имали комски и цетињски манастири у Горњем Блату. То блато лежи извише Жабљака, онда у Турској области, и људи из околине били су присвојили те манастирске риболове. Владика је у Цариграду израдио тај царски ферман у корист манастира. И отуда г. Руварац изводи — „да тај Пахомије, који је био црногорски и приморски Владика у XVI вијеку, није био уједно и неки владалац и регент; јер да је то био, *он би силу и насиље силом одбио*, а не би метнуо главу у торбу, да у Цариград код Султана тражи заштите против насиља“.

Као да се и данас владаоци не обраћају пријатељскијем путем својијем сусједима, особито моћнијема од себе, ради пограничнијех и међусобнијех питања, него одмах да траже своја права оружјем у руци! А особито Црна

Гора у оно доба да у Турској силу силом одбије у једном судском питању! Ето до каквијех бесмислица долази г. Руварац, ако шалу не збија у истраживању историјске истине!

2. Један документат, што је исти г. Драговић приопштио у „Љетопису“ Матице Српске г. 1891, из кога се види, како су Хумци г. 1638 договорно притиснули црквену баштину, — „и ми владика Мардарије са братијами позвали смо Хумце и *кадију Царева, зашто тада и Турци заповиједаху*“. И кадија је пресудио у корист манастира, али Хумци се обрате паши у Подгорици, који посла чауше, који опет потврде земљу манастиру; и тада је било углављено: „ако би игда хтели Хумци што цркви притиснути у поље или у гору, стависмо зарока 40 хиљада глобе, *и да дође Господар, који земљом заповиједа, или буде Турчин или Христјанин*, са васеми властели црногорскими, да глобу узме, а Хумце преждене преко мора или преко планине“. Из овога документа г. Руварац изводи, да „епископ цетињски тада, кад се то збило, није ни сањао о каквој свјетској власти у Црној Гори, а камо ли да је имао и вршио такву власт“.

Ми знамо, да су и кашње, за вријеме Митрополита Петра I, околна села чинила насиља цетињском манастиру, премда је био у то доба народнијем збором примљен први законик црногорски, али Митрополит није имао потребитијех органа да насиља заузда,

осим своје ријечи и свога угледа, као што смо већ о томе говорили.

Што се тиче продирања турскога уплива у то доба у Црну Гору, то је факт који се не може порећи, па се и не пориче. За то вријеме Турска је својом војском продирала мало даље: у Будиму је била своју власт утврдила, па отолем и до Беча допрла, те је од ње сва Јевропа дрхтала. И у то доба Турска се није ни осврtала на шаку горштака у овом планинском предјелу под сјенком власти једнога скромнога Владике. И тада, у то мирно доба, када непријатељска сила споља није окупљала на оружје сва племена, био је почео да се шири непримјетно турски уплив по пограничнијем приступачнијем мјестима у Црној Гори. И баш овај документат каже нам *и како се тај уплив турске власти ширио*. Владика Мардарије зове кадију у помоћ против Хумаца, а ови се обраћају паши у Подгорици, у парници око црквене баштине, јер није било унутрашње организиране управе. Особито кад су долазили у питање црквени интереси, које је Владика бранио противу народа, пограничке турске власти једва су чекале да се ту умијешају. Владике, које су више цијениле независност земље него ли црквене интересе, рађе су их напуштали народу, који је за цркву своју крв лио; тако је народ и присвојио своро све црквене земље. Владика Мардарије чини изузетак. И да није ово онај, кога је народ под гомилу осудио, због његова шуровања и с Римом?

Допуштајући да је у ово доба било турскога уплива *у неком дијелу* Црне Горе, отуда не слиједи, да га је било *по својој Црној Гори. Преко Симуње планиче у Чево и Цуце никад није уплив турске власти прелазио.* И ово треба имати на уму, кад се говори о фактичком продирању турскога уплива у Црну Гору у ово доба.

Него и овај документ не доказује оно што би хтио г. Руварац. Да је послије Црнојевића збиља завладала турска власт у Црној Гори, овај документ би друкчије гласио, то јест, у њему не би стало оно: „за што тада и Турци заповиједаху“ — што значи да су у доба те парнице В. Мардарија са Хумцима Турци *изванредно* имали неке власти, *и то не сталне и искључиве*, што још боље потврђује онај други пасаж: „Господар, који земљом узаповиједа, *или буде Турчин или Христјанин*“. Овај документ дакле у нашем питању не може да докаже него само тадашњу *неизвјесност*, ко заповиједа у Црној Гори.

Најпослије, што у ово доба наодимо „црногорског кадију“, за кога сам г. Руварац признаје да му је било сједиште у Љешкопољу, дакле изван граница Старе Црне Горе, треба се сјетити, да је било тада Турака у Црној Гори, и да су они морали имати свога кадију, као што га и данас имају, па не само кадију него и муфтију, а г. Руварац зар неће отуда тврдити да и данас влада турска власт у Црној Гори!

Ова два документа, којијема г. Руварац хоће да докаже, да у ово доба цетињскијех Владика из разнијех племена нијесу владали ни Владике ни разне фамилије у Црној Гори, него њеко *трећи*, то јест Турци, објелоданио је баш један од онијех писаца о историји црногорској, противу којијех он устаје, као противу онијех, којијема није до истине, него само до славе Црне Горе; ал' ова два документа свједоче напротив, да се ови скромни нисци труде само да мало свјетлости спусте у густој тами, која притиска особито овај период историје Црне Горе, од Црнојевића до Петровића Његоша.

Него сада долази што је најкарактеристичније у Руварчевијем „Montenegrina". Позив је историјског критичара да најприје испита автентичност историскијех докумената; али г. Руварац ова два документа не подлаже никаквој критици; он ни мало не сумња у њихову автентичност, него их узимље као сухо злато, јер му се свидело, да из њих може нешто *исциједити у корист своје унапријед утврђене мисли;* дочим смо видјели, па ћемо и унапријед видјети, да он тако не поступа према документима који му кваре посао. . . .

Тако је објективан наш академичар у истраживању научне истине!

3. Маријан Болица описао је санџакат скадарски г. 1614, и у том опису обухвата Црну Гору, за коју вели, као што смо већ видјели, да у њој управља у *духовнијем стварма* Митрополит, а љуботињски војвода Вук Ра-

јичев, да је глава свој Црној Гори, и да се назива спахија „perche ha ottenuto dalla Corte di Constantinopoli alcuni sudditi della sua villa“.

Г. Ровински у својој „Черногоріи“, као добар познавалац унутрашњег народног живота црногорског, на ову Боличину тврдњу, опазио је: да ријечка нахија није још Црна Гора, и да Вук Рајичев није могао бити глава свој Црној Гори. Ове разложне опаске г. Руварац називаше „шупљом фразом“. Али да се г. Руварац сјетио племенскога живота у Црној Гори, у којој су племена била независна једно од другога, и у мирно доба као таква често се између себе и крвила, њему та опаска не би била „шупља фраза“; и да је узео пред очи мапу Црне Горе, он не би протезао турску власт из једне пограничне нахије са Скадарскога Блата на сву Црну Гору и преко Симуње!

Друга је ствар што г. Руварац војује противу *теократије* у Црној Гори од 1496. па до 1687. Ја идем и још даље: Ни за вријеме Митрополита из куће Петровића Његоша није било теократије у Црној Гори у правом смислу те ријечи, већ само у колико је Црна Гора војевала противу некрста. Али смо је ми видјели гдје војује и противу француске војске за вријеме Петра I, и противу аустријске за вријеме Петра II. Осим тога и Митрополити и свештеници више су били свјетске особе него ли духовне. А о црквенијем законима у управи земље, у *чему се састоји суштина теократије*, не може бити ни говора

у овом логору ратничкоме, који се повиновао само једноме закону: да крв пролијева за своју независност. То је била једина дужност Црногорца, која је у крви била урођена, те се није ни ту никоме повиновао, него своме душевноме нагону.

Још једном: *Цетињски Митрополити само су оличавали јединство свијех племена унутра, и представљали Црну Гору споља.*

И да се г. Руварац држао пок. Вука Караџића, за кога вели, да је „био добар посматрач и здрав ум, и није знао мазати и замазивати, и који је био у Црној Гори првијех година владиковања Петра II“ — не шћаше му требати да се у овом питању толико мучи, обарајући г. Александрова и позивљући се на књигу „Alter und neuer Staat des Koenigreichs Dalmatien, Nürnberg, 1718“, у којој књизи стоји, да су Црногорци год. 1687. сметнули с врата турски јарам, заробивши *подгоричког* (sic!) кадију, и убивши га. Јер је пок. Вук у својој књизи „Montenegro und die Montenegriner“, изданој у Штутгарту 1837. истину писао: „Es gibt in Montenegro Spuren von allen Regirungsformen, bei allem dem ist es vielleicht heutzutage die einzige menschliche Gesellschaft in Europa die gar keine Regirung in wahrem Sinne des Wortes hat“. Па даље: „Da also, wie wir gezeigt haben, in Montenegro keine autorizirte Gewalt existirt, um gegen Gewaltthat und Ungerechtigkeit zu schützen, so ist jeder auf sich selbst beschränkt, und darum ist die Blutrache hier eine heilige Pflicht“.

Кад тако г. Руварац уважава Вука, за што не узме ово његово свједочанство о унутрашњем стању и животу Црне Горе као истину; па онда за што не закључи отуда: да Црногорци нијесу никад имали на врату ничији јарам, па ни *турски*, него се држи оне поменуте нирнбершке књиге, којој се ни ауктора не зна, да уздржи своју фиксу идеју, да су Црногорци били у јарму турскоме пуна два вијека?

Али г. Руварац, пошто је цитирао наведене ријечи из Вукове књиге, осјетио је одмах, да му Вук не помаже, него да му напротив одмаже, па с тога наставља: „Но мене се за сад не тичу Црногорци XVIII и XIX вијека, већ само они, који су живили и муку мучили у XVI и XVII вијеку“ — па опет понавља: „а ја *мислим*, да је Црна Гора у том времену (Владика̂ из разнијех племена) била под Турцима.“ А неће да промисли: да су Црногорци били турска раја у XVI и XVII вијеку, да у XVIII а почетку XIX вијека не шћаху бити онако самовољни, не признајући никакве власти над собом! Нека ми је слободно овдје опазити, како г. академик уопште ствари површно посматра, без дубљега погледа у њима.

Маријан Болица у поменутој својој књизи приповиједа потанко, како је г. 1604. дошао у Подгорицу скадарски санџак Алибег Меметбеговић, да купи арач по Црној Гори, ако не узмогне на лијепо, силом и оружјем.

„И кад му Црногорци не хтједоше дати, што је санџак тражио, крене с војском, међу којом је било и Куча, те ступивши у Љешкопоље, попали села Станьевић и Горицу, и кад се упутио био у горе, дочекају га Црногорци у бусију, и разбију му војску и погнају је тако, да је сам санџак, рањен копљем, једва на брзом коњу умакао.“

Ово наводи сâм г. Руварац из Боличине књиге, у којој је у опису скадарског сапџака обухваћена и Црна Гора; дакле би г. Руварац имао вјеровати Болици, особито као Которанину, овом најближем и за то најпоузданијем писцу онога доба о догађајима у Црној Гори; те би имао Болици примјетити: што ставља Црну Гору у скадарски санџакат, кад Црногорци нијесу плаћали харач скадарском санџаку, који узалуд и војску подиже да арач купи, али даље од Љешкопоља не може, него једва на брзом коњу и своју главу спасава! Из ове Боличине књиге виде се само претензије турске и отпор црногорски у почетку XVII вијека, што потврђује наше владајуће појмове о независности Црне Горе: али се г. Руварац чини сасвијем невјешт томе.

Г. 1614. био је у Кучима збор главнијех људи из околнијех покрајина са пећкијем Патријархом на челу, гдје се договарало о опћем устанку против Турске; на ту врху је било одлучено, да се унесе што више оружја у Црну Гору, *као независну земљу*, као што изрично стоји у записнику тога збора, који сâм г. Руварац наводи из књиге:

„Grèce depuis la prise de Constantinople jusqu' à nos juor, par Al. Blanchet".

У књизи „Johan Heinrich Seyfrieds Türkische Reichsbeschreibung" од 1687. стоји да у Турској и на њеној граници има народа, *који су се у слободи одржали, и који још нијесу покорени*, и ту овако описује Црну Гору: „An den gränzen Serviens liegt ein sehr rauhes hohes Gebirg, so der Länge nach von Rissano bis gegen Scutari aus 10 Teutschen Meilen sich erstreket, Monte Negro genant, dieses wird durch Christen bewohnt die in 72 Dörfern eingetheilt sind. Die können 15000 Mann ins Feld stellen."

Све то наводи сâм г. Руварац, и противу тијех иностранијех свједочанства нема што да проговори, већ: „Али шта вриједе та помињања и те свједоџбе о слободи и независности Црногораца у XVI и XVII вијеку према поменутом „хожденију" В. Пахомија у Цариград на Порту Цареву због манастирских риболова у Блату Скадарском (Да је г. Руварац погледао мало на мапу, видио би, да је Горње Блато једно а Скадарско друго!), и према писменом признању црногорског Митрополита Мардарија у XVII вијеку, по ком су тада Турци заповиједали у Катунској нахији, — и према горепоменутом исказу Цетињскога владике Висариона и осталих црногорских кнезова и главара у листу од 8. нов. 1688?"

Ми смо проучили и оцијенили и то „хожденије" В. Пахомија у Цариград, и то признање В. Мардарија, и видјели смо да се оту-

да не може установити зависност Црне Горе од Турске; и видјећемо и тај лист В. Висариона млетачком главном проведитору Далмације и Арбаније, који такођер ваља читати cum grano salis, каноти писмо, којијем се у великој нужди туђа помоћ проси.

И код таквијех слабијех, критички не оцијењенијех доказа од стране невјештијех, нуждом притиснутијех Владика Пахомија, Мардарија и Висариона, г. Руварцу не вриједе ништа свједоџбе иностранијех писаца: Болице, који каже, како је скадарски сандак узалуд подизао војску, да купи арач по Црној Гори; ни Немца Сајфрида, који описује Црну Гору као још не покорену земљу; ни оног записника великога збора у Кучима, у ком се Црна Гора означује као независна!

Г. Руварац на силу тако хоће па квит!

Али ваља бити праведан: г. Руварац се позивље на „Itinerario di Giovanni Battista Giustiniani“ од 1553, што је пок. С. Љубић издао у зборнику: „Relationes Venetae“, и ту стоји да тик Котора има „un monte asperino tutto di sassovino, detto Monte Negro, abitato da sudditi turchesi;“ а на другом мјесту у тијем „Relationes Venetae“: „in Montenegro, loco del Signor Turco“. И ово вриједи злата, за што је г. Руварцу у корист његова подузећа, па Бог! Што не иде у корист тог његова подузећа, он одбаца, игнорира, или сумња у исправност података; а што му иде у рачун све је истинито и добро дошло. Ђустинијани не зна ништа о Црној Гори него да се ка-

менита уздиже изнад Котора, и да у њој живе „турски поданици“; а Болица описује потанко, како је скадарски санџак са војском крећао да купи харач по Црној Гори, и како су Црногорци изнад Љешкопоља разбили ту војску, што свједочи да се Црногорци нијесу покоравали Турској: и ово свједочанство једног *догађаја* тако крупног г. Руварцу не ваља, а оне двије ријечи Ђустинијанија, који је тек с мора једном видио камениту гору изнад Котора, ваљају!

Г. Руварац установљује сву разлику између себе и осталијех досадашњијех писаца о историји црногорској у овом питању — „што он не знајући ништа о владању владика из разнијех племена, каже просто и отворено, да они нијесу никада и никако владали, а сви они старији и новији писци и државници при свем том, што и они не знају ништа, баш ништа о том владању цетињскијех владика, ипак говоре и пишу, да су и те владике владале.“

Није тако. Писци и државници ови знали су и знаду, да су у то доба цетињске владике били на челу Црне Горе, *по народном предању*; а што то народно предање не памти каквијех битака и јунака из тога доба, то се може разумјети из онога, што смо већ рекли, на име, *што је то доба било сразмјерно мирно*. И баш то ћутање народног предања о каквијем важнијем дјелима Црногораца тога доба, имало би побудити г. Руварца, да му и он вјерује, да су цетињске Вла-

дике, и ако не баш вршиле, а оно бар представљале највишу власт у Црној Гори.

Нијечући свјетску власт цетињскијех Владика, г. Руварац хоће да ту власт пренесе на Турке, те да тако докаже зависност Црне Горе од Турске. И ми смо већ видјели, како му узалуд Болица описује један догађај, који потврђује независност црногорску, па би смо му тако и ми, уз народно предање, узалуд пружали и друге доказе, кад њему у рачун не иде. Он је одмах у почетку рекао, да црногорска историја почиње тек концем XVII вијека, а то значи, да Црна Гора није постојала прије тога као држава, и он хоће по што по то да остане тако како он хоће.

Хтио сам показати, како само по својој ћуди г. Руварац употребљава и изворе и и документе; и како не хоће да дубље погледа у ствар, и унапријед поставивши, да Црна Гора нема још своје историје у ово доба, него да та историја почиње тек концем XVII вијека — да не ради друго, него гдје нађе који траг њенога живота, да се труди да га избрише. Он не хоће да схвати ову *чудну егзистенцију самониклу*, него узимље пред очи *калуп* осталијех држава, *и пошто ондашња Црна Гора не одговара том калупу*, нијече је, не признаје је. Што је њему стало, *што је Црна Гора сама по себи, самовољно живјела слободна и независна*, као што му свједочи и онај стари црногорски рукопис, којијем се тако радо служи, ал' *само* противу свјетовне власти цетињскијех Владика; што је њему стало, што

је у XVI и XVII вијеку, за ово доба Владикâ из разнијех племена, дух слободе и независности црногорског народа, силом прилика овог *мирног* доба, био већином латентан, али вазда готов да се опре туђинској сили, као што свједочи и Болица, именујући и особе и мјеста и посљедице онога похода скадарског санџака, да купи харач по Црној Гори у почетку XVII вијека; све то г. Руварац не уважава, кад тај народни дух слободе и независности није и писмено, међународно документиран. Јер г. Руварац хоће чистину, хоће црно на бијело, хоће писане исправе и црногорске, и турске, и млетачке сврху независности Црне Горе. Његово *правно* осјећање не може да уважи ту *фактичку* егзистенцију Црне Горе; његово правно схваћање не допушта ни *дугом времену да освјешта ту фактичку егзистенцију*; он се противу ње буни.

Ја бих и то допустио г. Руварацу; ја бих му допустио и да одбаци или не уважи кад му пружимо гдје који податак или извор историјски у корист ове фактичке, мученичке егзистенције; али кад г. Руварац стане из тијех истијех извора и података историјскијех *вјештачки и некритички* исцјеђивати што може у корист свог задатка већ добро познатог, свако *морално* осјећање мора га осуђивати . . .

Ја мислим, да из овог претреса доста оскуднијех података историје црногорске из XVI и XVII вијека свакоме остаје довољно јасно, да је г. Руварац, мучећи се да избрише сваки траг егзистенције Црне Горе као за-

једнице, која хоће да буде самостална и независна, нехотице дошао до сасвијем противположеног циља, јер историјски материјал, који је употребио, *више расвјетљује егзистенцију Црне Горе у XVI и XVII вијеку него ли њену зависност од Турске.*

Али ћемо овај тамни период историје црногорске завршити у сљедећем одјељку при већој свјетлости, и тако ће г. Руварчева колосална пристрасност још очевиднија остати.

IV

Г. 1683 турску силу разбија под Бечом храбра пољска војска, коју је предводио сâм пољски краљ Собјески. Отада се Турска повлачи на Балкан испред Аустрије, која је била у савезу са Пољском.

Млетачка република, која је прије тога, са несрећног ратовања, морала уступити Турској острво Крит, сада ступа у савез са Аустријом и Пољском против Турске, и у почетку те своје акције, помоћу Црногораца, осваја Нови г. 1687.

Г. 1896, поводом женидбе италијанског Престолонасљедника са црногорском Књагињицом Јеленом, у Риму је изашла књига под насловом: „Il Montenegro da Relazioni dei Provveditori Veneti 1687—1735“. Ти званични извјештаји штампани су на 112 страница велике четвртине, од којијех страница 72 обухватају године од 1687 до 1695; а осталијех 40 страница обухватају године од 1695 до 1735. Дакле готово двије трећине тијех до-

кумената односе се на доба од г. 1687 до г. 1695 — доба те нове ратне акције млетачке противу Турске на овијем нашијем крајевима, одмах послије освојења Новога.

Тако из овог новог зборника докумената не видимо како је и на који начин Црна Гора ступила у савез са републиком, али учени његов уредник г. Фердинандо Онгониа у свом предговору вели о Црној Гори овако: „accolse quindi con belica gioja la notizia che la Repubblica Veneta si preparava contro la mezzaluna; ed é questo il periodo in cui maggiormente si esplica la simpatia della Serenissima per quei gagliardi montanari, i quali a loro volta, offrono tutto il loro appoggio ai Veneziani". На ниже приписује помоћи, коју су Црногорци дали Млечићима при освојењу Новога, приставање млетачког сената, да се одмах даде Владици оружја и муниције. На сваки начин излази, да је ту био савез *фактички* између Црне Горе и млетачке републике.

Огромна већина овијех званичнијех извјештаја односи се на рад млетачкијех власти, који се простирао по српскијем земљама и племенима свуда око Црне Горе, управо до Таре и Колашина, да се српски народ диже на оружје противу Турске; и тај рад није остао без успјеха. Одмах свршетком г. 1687 Кучи и Брђани били су одржали такву победу над Турцима, да је тадашњи цетињски Владика Висарион, одмах послије те побједе, 10 децембра писао млетачком главном провидитору, да „пошље сад или икад војску и

армаду на Арбанију, јере се уздамо у Бога, да ће сви Кршћани устати и да ће твоји бити градови и земље, а и ми ћемо су двије хиљаде нашијех Црногораца доћи на вашу службу". Послије пораза, што је претрпио Сулејман-паша скадарски у Кучима, Владика Васарион с разлогом се бојао, да ће овај скадарски паша окренути оружје на Црну Гору, као на стожер околнијех српскијех племена, и за то моли, да млетачка војска и армада удри на Арбанију; али његова молба није била услишана, него је Сулејман паша удрио на Црну Гору, одмах на прољеће сљедеће г. 1688.

Сулејман-паша писао је Владици Висариону у мају, да је кренуо пут Цетиња су 20.000 војске, преко Подгорице, него „тко је царева раја и мој, да има доћи к мени на вјеру Божју, да му нећу ништа рећи, тко ли неће доћи, нека ме тамо чека". Ово писмо В. Висарион одмах доставља истом генералном провидитуру, и моли га, да му пошље помоћ, а да пошље „њеколико галија пут Оцињa или Бара, да се и он смете". Отада се развијају тијесни односи између Владике и млетачкијех власти, које шиљу њешто помоћи Црногорцима против Сулејман-паше, који је у прољеће и опет на љето г. 1688 нападао на Црну Гору, и оба пута био одбијен помоћу млетачком.

Усљед тога Владика Висарион, и од стране свијех главара црногорскијех, управља писмо од захвале генералном провидитору, у коме

се истичу заслуге кавалијера Зана Грбичића при одбијању Сулејман-паше; даље, да су Црногорци били вазда куће Грбичића, док су били „под Турцима“, и да им је вазда добро чинила та кућа; и сада кад су дошли „под крило принципово“, да Црногорци држе Грбичиће „за господаре, да нам заповиједају вазда докле њих кућа буде“; моле, да им пошљу на Цетиње истог Грбичића са једно сто људи „докле да Бог и изиде на ове банде ваше пресвјетло господство, да изжденете ове некрштене псе и ослободите нас од овога непријатеља“; да се „љетос била скупила сва Црна Гора, да будемо једно и заједно свуђ и вјерни подложници преведрога господина принципа и вашега пресвијетлога господства, кому смо приступили од наше добре воље испод руке турске“. Ово су најглавније тачке тог писма, коме се не зна ни репа ни главе, одакле се види, да је то писала рука сасвијем невјешта и простом писању а камоли дипломатском. И ми не знамо, пошто прочитамо то писмо, јесу ли се Црногорци ослободили Турака, или нијесу; кога желе за господара: Грбичића или принципа? Само једно знамо, да је то диктирало очекивање освете Сулејман-паше, који „врати се срамотно . . . како ниједан паша није бјежао; *откако је постала Црна Гора*, никад није несрећнија била пашина војска“. Дакле су Црногорци морали чекати освету, и овијем се писмом Владика *препоручује, како боље знаде заштити републике.* Сваки беспристрасни критичар узео би у обзир

тај притисак нужде, и невјештину писара, па не би узимао сваку ријеч, као да ју је мјерио какав од ученијех дипломата дубровачкијех, који су водили дугу распру са млетачком републиком усљед једног писма, у ком је ова последња назвала Дубровник *општином!* Зашто не *републиком?* Јер су Дубровчани просвијећенијем својијем умом и дипломатском вјештином бранили своју слободу и независност, као што су Црногорци оружјем своју бранили. Али све то г. Руварац не узимље у обзир, и ако *критички* истражује истину у историји Црне Горе!

Него ми имамо о том тобожњем преласку Црногораца из *турског у млетачко поданство* званични извјештај генералног провидитура сенату, који је писан у мају 1688. Тај извјештај гласи у преводу од ријечи до ријечи: „Дознавши Сулејман за *расположење* (Penetrata la disposizione) Црногораца према ВВ. ПП., ражљутив се против истијех, хтио се осветити, набивши на колац дванаест њиховијех талаца, који су били у његовој власти. Они огорчени отворено су се изјавили *одани* (divoti) ВВ. ПП,, са великом заслугом цетињскога Владике, који је не само потпомагао ово ријешење, него обећао још једно добро, да их умири и уједини са другијем народом горштачкијем, с којијем су живјели у старој љутој неслози; дај Боже да успије. Дошавши преда ме 24 њихова главара са истијем својијем Владиком, да ми потврде своју *оданост* (divozione), да ми ишту помоћ и надгледање,

обећајући да ће радити постигнути што више користи над непријатељем, ја сам их примио с удворношћу, увјерио их у нашу љубав, и задовољио их су нешто помоћи у хљебу и муницији; и држао сам да је било умјесно допустити многијем хајдуцима, да се са истијема придруже, који ће саставити ваљану војску и способну, ако остану уједно, да се не боји никаква зла; нити сам држао, да сам зло употребио, што сам им даровао свакоме по цекин и по три аршина свите, а Владици шест цекина са свиленом хаљином".

То су та два важна акта — како вели г. Руварац — из којијех се најбоље види, како су Црногорци стојали према госпоству млетачкоме; али само је морао још додати: „*од г. 1687—1692*"; — дакле кроз *пет* година. Нека ми дозволи г. Руварац ову малу допуну, ради тачности, да не би ко узео, да су ти односи краће или дуже вријеме трајали....

Сад, што се тиче онога писма Владике и главара црногорскијех, које г. Р. узимље као доказ преласка Црногораца из турског у млетачко поданство, ми смо већ оцијенили; а мислим, да ће и г. Руварац допустити:

прво, да је извјешће генералног провидитора Далмације и Арбаније, које је послао сенату, о тијем односима Црне Горе према Млецима, које је он сам инагурисао, *пуно важније од онога писма Владике и главара црногорскијех*, истом провидитору управљаног, ако ни са чега другог, са основане сумње, да ли су баш сви главари црногорски и знали за то писмо;

да и не узимљемо у обзир оно хваљење и истицање куће Грбичића, што је главни моменат у том писму, откуд и нехотице потиче сумњу, да је то писмо састављено по надахнућу којег Грбичића;

друго, да је генерални провидитур мало *боље и тачније мјерио ријечи и изражавао пером своје појмове*, него ли онај писар оног црногорског писма.

Дакле, шта пише главни провидитур сенату у том извјештају? Он доставља сенату, како су код њега дошли 24 главара црногорска са својијем Владиком, да јавно потврде своју *оданост* републици, и да ишту помоћ, а од своје стране *обећали су му, да ће радити, што више узмогу, нанијети штете непријатељу. То обећање је сва обавеза, што на себе узеше ти главари црногорски при том свечаном акту* своје појаве пред главнијем провидитуром Далмације и Арбаније. И он је тијем био задовољан, с њима је удворан био, дао им је нешто помоћи за војску, и њих лично обдарио. О каквом *поданству* ту нема ни помена. *А ко је могао боље од главног провидитура схватити и оцијенити свршени чин с Владиком и главарима црногорскијем пред њим, и коме је могао вјерније саопштити, у чему се тај чин састојао, него сенату млетачкоме?*

Али г. Руварац хоће да боље зна, у чему се тај акт црногорског изасланства пред главнијем провидитуром састојао, него ли исти провидитур, јер у *оном писму црногорском стоји* црно на бијело, да је на састанку све

Црне Горе одлучено, да Црногорци буду *вјерни подложници* принципови... Е, баш су будале били ти млетачки провидитури и главни провидитури, који су тада толико опћили с црногорскијем главарима, кад их нијесу могли *разумјети* као што их данас разумије наш оштроумни критичар!

Нека нам допусти г. Руварац бар толико, да извјештај главног провидитура *не потврђује буквални смисао*, који је г. Руварац узео из оног црногорског писма; и да је тај главни провидитур *друкчије схваћао оне изјаве црногорске*, него ли их схваћа данас г. Руварац; па, ето, нека суде читаоци, ко се наоди у погрјешци: главни провидитур Јеролим Корнер или г. Руварац!

У осталом, нека се не мисли, да г. Руварац узимље *све* за сухо злато, што стоји у том писму црногорском. Ако он узимље на знање оно, што се ту пише о поданству црногорском, кад су Црногорци у нужди помоћ млетачку тражили, ма да оне млетачке будале нијесу могле схватити ту изјаву; г. Руварац не узимље на знање оно констатирање мимогредно у том истом писму: „*од како је постојала Црна Гора*, никад није несрећнија била пашина војска“ — јер та изјава јасно тврди, да је Црна Гора опстојала много прије, него ли су Млечићи дошли на Цетиње г. 1688, и да је и прије војевала противу Турака, а то, видите, г. Руварац не може допустити....

Ево, г. Руварац изнаша нам једну ње-

мачку књигу, штампану у Нирнбергу г. 1718, у којој јасно стоји: *да су Црногорци у почетку ратовања између Млечића и Турака г. 1687 збацили са себе јарам турски.* Ма да се не зна ни за ауктора овој књизи, г. Р. не подлаже критици ову тврдњу, него је узимље као коначну потврду свога доказивања, да је Црна Гора до г. 1687 била под јармом турскијем, а од ове године, да се подложила млетачкој републици, па квит!

Што Johan Heinrich Seyfried у свом дјелу „Türkische Reichs-Beschreibung“ г. 1687. пише, да у Турској царевини има народа, *који живе у слободи још непокорени*, и ту изрично именује Црну Гору, то г. Руварац не уважава, дакле га не можемо биједити, да се он само *швапскијех извора држи!...* Наводећи тог њемачког ауктора, он вели: „Али шта вриједе та помињања и те свједоџбе о слободи Црногораца у XVI и XVII вијеку према поменутом хожденију Владике Пахомија у Цариград и гореспоменутом писму Владике Висариона“. Па ту одмах наводи што Ђустинијани пише г. 1553., као што смо видјели.

Па не само тај Млечић, вели г. Руварац, него ево и Гундулић у „Осману“ пјева Дубровнику:

Робови су твоји сусједи,
Тешке силе свјем господе;
Тве владање само сједи
На престолу од слободе.

Није доста то, него и сам Митрополит Сава г. 1773. пише сенату дубровачкоме:

„Ваша славна република зна, да је све господство и слава српска пала, и ништа није остало до вас — и српска земља може се с вама похвалити“ и т. д.

Да г. Руварац пише „без злобе и пакости“, као што је изрјечно обећао, он би разумио и Гундулића и Митрополита Саву, *како их треба разумјети*. Кад је Гундулић пјевао, дубровачка је република цвјетала и просвјетом и народнијем благостањем, а на међународном пољу била је призната од свијех јевропскијех држава као независна држава; *а у Црној Гори њена независност је била само у прсима њенијех синова*, који су је бранили у својијем тијеснијем кланцима, пролијевајући твоју крв и трпећи сваку оскудицу, *чим су и добили ону славу у свјетској историји поред славе термопилскијех и маратонскијех јунака;* и Митрополит Сава најбољи је свједок био се муке и невоље, у којој су Црногорци живјели борећи се за слободу своје отаџбине и за часни крст, *и не слутећи какве заслуге шијем стијечу у Христву и у просвијећеном свијету*, а камоли да су их какве претенсије уздизале изнад ондашње дубровачке републике! У тој муци и невољи црногорскијех вјековнијех мученика благодарно потомство њихово данас гледа човјечанску врлину изнад врлина, коју г. Руварац не може или неће да увиди; и то трајно самопожртвовање предака с правом надимље груди потомцима патриотскијем поносом, којијем Књаз-Пјесник пјева:

У мукама на камену
С ваганчићем голе чорбе

Није горштак твој се никад
Откањива̄ свете борбе!

Има људи, међу којијема и један Гладстон, који се баш с тога мучнога живљења њихова још више диве црногорскијем јунацима, те славе њихово јуначко прегалаштво изнад шпартанскога; а има људи опет, који их баш с тога погрднијем именима обасипљу, као на прилику они око бечке „N. C. Пресе“ и „П. Лојда“. Али до сад није било људи, који нијечу Црногорцима то јуначко прегалаштво за слободу и независност отаџбине, него ево изгледа, по свему тону његову, као да хоће г. Руварац да им га занијече!

И ми га добро разумијемо; јер кад би он признао црногорску трајну борбу на бојноме пољу, он би тијем eo ipso признао за то вријеме и *егзистенцију* Црне Горе као државе слободне и независне, *која је документирала свој самосталнi живот натапајући своје кршеве крвљу својијех синова.*

— Али да се види каквијем све доказима г Руварац хоће да увјери свог читаоца, да Црна Гора није била независна, него подложна Турској, треба да наведем још један класичан примјер. У горе поменутом писму Владике Висариона спомиње се ријечка нахија. Г. Руварац је ову ријеч *нахија* подвукао, па на свом мјесту из ове *турске* ријечи мучи се да изведе доказ турске управе у Црној Гори! Не зове ли се то, као утопљеник и за сламку хватати се?

Док се хвата и такве сламке, и мање од

сламке, г. Руварац нема када, да прочита у збирци докумената, што је пред њим, позиве Сулејман-пашине, управљене црногорскијем и брђанскијем главарима у очи његовог нападаја на Црну Гору и на Брда г. 1689; а да је погледао у те позиве, одиста би нашао у њима бар толико, колико претеже ту његову сламку. Те године у априлу Сулејман-паша разашиље позиве: 1. Владици и њеком Томашу на Цетиње, у ком им вели: „ако се предајете (se v' esibite) као поданици Султанови“; 2. главарима црногорскијем, велећи им: „ако се изјављујете бити (se vidichiarate essere) поданици Султанови“; 3. у трећем позиву ријечкијем главарима вели: „ако се предајете (se vi esibite) као поданици Султанови“; 4. у позиву војводи његушкоме вели: „ако сте (se sete) Султанови“. А у позиву брђанскијем главарима вели: „ако сте поданици Султанови **како сте били до сада** (come sette stati piú hora)“. Дакле Сулејман-паша *црногорскијем* главарима свијем *једнако* пише у **четири различита** позива: „ако се изјављујете као поданици“, или „ако се изјављујете бити поданици“, или „ако сте поданици Султанови“; док *брђанскијем* главарима пише: „ако сте поданици Султанови, **као што сте били до сада**“. Ја бих упитао г. Руварца: за што Сулејман-паша не пише и *црногорскијем* главарима као *брђанскијем:* „као што сте били и до сада Султанови поданици“? И сâм г. Руварац мора да призна, да је Сулејман-паша у овијем позивима *разликовао* Брђане од Црногораца; и

онда мора, да признаде, да је скадарски санџак *знао за што чини ту разлику*. Е па онда кажите нам, „непристрасни“ човјече: за што? Ви ћутите, а ја ћу вам казати, како ме здрави разум учи: *за што ни Сулејман-паша није могао рећи Црногорцима, да су били Султанови Поданици, као што су били Брђани; откуда слиједи, да је и скадарски санџак признавао црногорску независност, коју ви данас нијечете!*

А ако би сте ме упитали: а за што онда позивље у исто доба и Брђане, да се предаду, као што позивље Црногорце, одговорићу Вам: *за што су у то доба Млечићи били подигли на оружје против Турске и Брђане, као сва остала српска племена око Црне Горе;* и за то са свијем умјесно вели Брђанима: „ако сте Султанови поданици, као што сте и до сада били“.

Г. Руварац је видио ове позиве скадарскога санџака, добро их проучио и разумио, јер су просто, лаконскијем стилом написани у три четири ретка, али његова „непристрастност и незаузетност“, коју нам је обећао, није му дала, да у обзир узимље и те документе, *ма да су то једини турски, и то тако свечани документи* у цијелој оној збирци докумената о Црној Гори, коју је г. Руварац тако жудно чекао и радосно дочекао....

Кад би непристрасном истраживаоцу истине у овом периоду историје Црне Горе, тако густијем мраком застртом, више пута споменута збирка докумената дошла у руке, он би је сву проучио, и тијем лакше из цје-

лине, пошто се сви документи односе на једно кратко доба, на Сулејмановo ратовање против Црне Горе, извео једну историјску истину: да је млетачка политика, кад је млетачка република, ступивши у савез с Аустријом и Пољском, поново започела ратовати против Турске, била успјела да узбуни сва српска племена око Црне Горе управо до Таре; и према томе да је Турска морала тежити, *да у клици сатре тај дух слободе,* који је био обухватио сва српска племена на овијем крајевима; за то да је скадарски санџак управио све своје силе против Црне Горе, као стожера околнијех побуњенијех племена; *и да је за то у то доба Црна Гора била принуђена, да се онако улаже Млечићима, да од њих нужне помоћи добије;* и баш у овом факту, што су Црногорци тражили и молили помоћи млетачке, увидио би доказ, да се они нијесу подложили млетачкој републици, *јер да је то истина, не шћаше бити од потребе да то чине, него се република шћаше сама бринути за обрану те своје нове провинције.*

Ту истину би непристрасни историчар увидио у тој збирци докумената, па би признао као што је учени италијански приређивач те збирке у свом предговору признао, да у Црној Гори „fin dagli anni più remoti trovò appoggio la serenissima, *alleandovisi di sovente nella continua e cruenta Cotta contro i Turchi*“; да је Црна Гора била „si può dire, il baluardo della Republica“ против Турске; и да Црногорцима „primo ed imprescindibil dovere si fu,

ed è, quello di affermare in ogni evento loro energia più tenace, quanto sieno sacre l'indipendenza l'integrità della patria"; у кратко и српски: да је република находила ослонца у Црној Гори, ступајући често с њом у **савез** против Турске; да се може рећи, да је Црна Гора била бедем републике против Турске; и да је Црногорцима прва дужност била, као што је и данас, да у свакој прилици покажу, колико је света независност и неприкосновеност отаџбине.

Али г. Руварац не хоће да узме цјелину пред очима, нити да се обазре на прилике, у којијема се онда налазила Црна Гора, него из те цјелине ситничарски хвата се за коју несвојствену ријеч или израз невјештог пера, што иде у прилог његовој *унапријед* уврћеној мисли, као што смо већ више пута видјели, и као што ћемо и даље видјети.

У тадашњој радњи млетачке републике у Црној Гори истицали су се Грбичићи, стара српска властеоска кућа у Котору, која је као таква била позната Црногорцима. Једнога Грбичића, који је предводио ону млетачку експедицију у помоћ Црној Гори против Сулејмана, главни провидитур у децембру исте године предлаже сенату, да остане на Цетињу са једном четом војника, као онога „који је већ вашијем господством потврђен као гувернер истог народа".

Кад је већ био на челу млетачке експедиције у Црној Гори, морао је њеки *наслов* носити; али, да је тај Грбичић био црногорски

гувернер у правом смислу те ријечи, би ли требало да га главни провидитур опет предлаже и препоручује овијем ријечима: „Io crederei proprio per molti rispetti, e massime per tutto ciò che potesse accadere, mentre sempre molto gioverebbe, l'aversi conservato possesso in quell' essenzialissima parte, che assicurerebbe all' EE. VV. il dominio di tutto il Montenero, et levarebbe anche l' impressiope hanno quei popoli di essere abbandonati". Дакле главни провидитор савјетује сенат, да пошље на Цетиње Грбичића са једном четом, као већ потврђенога гувернера црногорског, да сачува *посјед*, за сваки случај, и да не мисли народ, да га је република напустила, као што мисли. Не свједочи ли ово писмо главног провидитура, да је тај наслов гувернерски Грбичићев био *празан* наслов? Да се Црна Гора била подложила републици, како мисли г. Руварац, не шћаше ли бити тај млетачки гувернер на своме мјесту, и шћаше ли бити од потребе да се брига води о уздржању *посједа* на Цетињу, *„што би ваздa много користило"* — sempre molto gioverebbe — по оном старом освајачком начелу beati possidentes?

Факт је на сваки начин, да је Грбичић био на Цетињу нѣко доба на челу млетачке помоћи, прстив Сулејман-паше, али г. Руварац нема доказа, да је *он вршио икакве гувернерске власти у Црној Гори.* Што би г. Руварац хтио да то докаже шљедећијем записом: „Да се зна, како преда мном кавалијером Заном Грбичи-

ћем погоди се Владика Висарион са Бјелошима за баштину“ — овај запис свједочи на против, да се *ни сâм Грбичић на Цетињу није звао гувернером*, него просто кавалијером, како се и у свијема црногорскијем документима називље. А друго, какву је ту власт вршио Грбичић по том запису? У томе запису ми видимо Грбичића као простог свједока и ништа више.

Али треба опазити, како г. Руварац овдје не истражује автентичност овог записа, него га узимље за готов новац. Његов задатак није да сумња у автентичност записа, који иду на штету независности Црне Горе. А да је тај запис Грбичићев у прилог независности Црне Горе, он би га игнорирао, јер би овдје с разлогом могао рећи: да је Грбичић хтио, не као млетачки власник него и као приватна особа, да напише свједочанство о тој погодби између Владике и Бјелоша, као властелин са ондашњијем образовањем млетачкијем, он шћаше тај запис у другом облику написати, — претпостављајући, да је знао ћирилицом писати, о чему би се такођер могло сумњати.

Али нашем историку хоће се, да *поништи суверености Црне Горе и у овом критичном часу*, и за то му је и овај запис добро дошао, само да може уздржати Грбичићево гувернерство у Црној Гори.

Пећки Патријарх Арсеније Црнојевић саопштава млетачкијем властима у Котору

писмо, управљено му од аустријског војсковође Принца Баденског, и његов манифест на народ. Дотични млетачки провидитур у том Патријархову поступку назире, да се Патријарх не заноси тијем писмом и манифестом, него да би радији био, да народ и даље остане у свезн са Млецима. Патријарх долази на Цетиње јесени г. 1689. и отолен намјерава да сађе у Боку и да се састане са главнијем провидитуром, али се морао изненада повратити у Пеħ, јер иначе Ħесар, чија је војска била посјела Пеħ, шħаше наименовати другога на његовој столици. Главни провидитур сумња: да Патријарх није хтио саħи у Котор, да се не компромитира код Ħесареваца, да не изгуби патријарашку столицу. При поласку с Цетиња писао је Патријарх кавалијеру Грбичиħу, како је мислио провести цијелу зиму на овијем странама и доħи у проморје, гдје су га звали калуђери; али дођоше писма од истог ħесарског намјесника, ако се не врати до седам дана, да се више не враħа. Да се то није збило, шħаше већ саħи у приморје, и разговорити се с њим на тенани. Тако одлази, препоручујући му овај народ, да га не заборавља, као што није ни до сада.

Ово говоре документи у вишепута спо-менутој збирци, из којијех се види, да Патријарх *није нашао на Цетињу концем 1689. млетачког гувернера, нити је нашао Цетиње у млетачкој власти*, а што је најглавније, сам главни провидитур сумња, да Патријарх не

смије с Цетиња прећи млетачку границу и саћи у млетачки Котор. Дакле сам главни провидитур Далмације и Арбаније *не сматра Цетиње и Црну Гору млетачком;* али узалуд кад сматра г. Р., па се и не обзире на овај инцидент, него га подмуклијем ћутањем прелази.

Кад је Патријарх стигао у Пећ, позиваше код себе владику Висариона са Цетиња, који то саопштава Грбичићу у Котору, па вели: „Mi rincresce andare, e poi non ardicso far diversamente, percio viscrino. accio sapete, e che non habiate occasione dire, che non vihoscritto.“ Грбичић одмах пише то главном провидитуру; „gliho pero considerato che per molti signardi non dene abbandonare la sua diocesi, e che essendo egli solito patir frequenti per non dir continue indisposizioni, puo sotto tale pretesto sottrarsi, con quel di piu che ho stimato conferente al pubblico servizio, et al mio nipote ho incaricato d'insiruare al detto Veseovo che partendo gli potrebbe dell'autorita di V. E. esser sostituito in sua vece il Vescovo di Biva, che si ritrova nel territorio di Castel Novo.“ Дакле, Владика Висарион хоће, да иде у Пећ, а његов пријатељ Грбичић не усуђује му се рећи, да би могао с тога изгубити столицу, него ради да му то *инсинуира преко свога синовца.* А да је Владика Висарион био ступио у поданство млетачко, би ли он без питања млетачкијех власти кретао у Пећ, и не би ли му, не само његов пријатељ Грбичић, него главни провидитур то забранио, по што знамо,

како су се биле млетачке власти смутиле и у сумњу бациле, што Патријарх Арсеније није с Цетиња сашао у Котор? Да се види, како је био с тога главни провидитур забринут, навешћу, како почиње писати сенату о том ненадном повратку Патријархову с Цетиња у Пећ. Ево како то писмо почиње: „Non poteva darsi quiete l'animo mio, geloso di ogni publico vantaggio, se non penetrava l'occulte cause, per cui il Reverendissimo Patriarca di Pech, *blandito da me con le piu officiose dimostrazioni*, impegnato con lettere della piu sincera corrispondenza, e ridotto nelle vicinanze di Cattaro, havesse d'improviso cambiato e viaggio e *pensiere.*" С тога је преко которског провидура препоручио Грбичићу и капетану Змајевићу (Пераштанину), „perche fissa tenessero ogni attenzione, a fine d'indagare se in tale mutazione, vi fosse corsa qualche *insidia o altro doloso artificio di chi si voglia, per scounoglier un trattato cosi ben ordito*, et il concluso abbocamento." Из овога се види велика важност, коју су млетачке власти давале томе, што Патријарх није сашао у Котор. Па се може лако себи замислити, какав је утисак, и сумњу морало учинити у тој забринутости кретање Владике Висариона, одмах иза тога, у Пећ на позив Патријархов, гдје је био ћесарски намјесник, ма да је тада република била у савезу с Аустријом![1]

[1] У овом истом извештају главни провидитур доставља сенату, како је капетан Змајевић дознао, да се био пећски Владика, помоћник пећског Патријарха, ког су Дубровчани у че-

Сенат одговара главном провидитуру, хвалећи његову ревност у тој ствари, па наставља: „In tal stato di cose conviene che le applicazioni vostre hora principalmente versino in tener sempre coltivati quei popoli dei Monti, che divoto genio han sempre verso di noi dimostrato, et che *fisso sia il vostro studio per penetrar le prattiche degli Imperiali con medesimi*, la disposizione di esse genti, se da una parte e l'altra segnissero spedizioni di *persone che meritassero i pubblici riflessi.*“ Из овога се сенатског писма види дакле, да су односи између

тири дана добавили у Дубровник, с Дубровчанима договорио, и да су се ту саставила писма енергична, која је ћесарски ресидент у Дубровнику снабдио ћесарскијем печатом, не толико да поврате патријарха на његову столицу, колико да га одврате од сваког уговора са истијем провидитуром, па наставља: „Ово је сумња једнога вјернога поданика, која потјече из изложенијех знакова (у писму Змајевићеву), али која сумња, уз друга зла дјеловања Дубровчана, постаје не само разложном, него јој се може и вјеровати. Одиста, у овом рату фаталном њиховој зло основаној политици, ВВ. ПП. немају непријатеља опаснијих од њих, и држим, да врше дјела још непријатељскија и грјешнија, него ли Турци, јер се ови боре отворено, бране своју вјеру, своја добра, и своје установе, а Дубровчани, претварајући се као пријатељи, снују засједе потајно, продиру у све наше намјере, стају на пут сваком нашем плану, помажу Турцима извештајима, прахом, храном и новцем, нити има вјештине ни стратагема, што не употребљавају, и онај дио с оне стране Требињске воде или ће остати под Турцима или ће панути под власт аустријску“. И ако ово не спада у ове моје опаске, наводим да се види, како су млетачке власти истраживали узрок, за што се Патријарх повратио са Цетиња, а да не сађе у Котор, и како је сумња пала на Дубровчане, да су они криви. Међу тијем, данас се јасно види, да је аустријска политика сама стала на пут договору Патријарха Арсенија са млетачком републиком.

Црне Горе и републике били *платонске наравн*, за то сенат и препоруча, да се настоји његовати народ, који је вазда показивао (divoto genio) оданост према републици, и пазити што се тамо ради.

Пошљедица је овога упутства сенатског била та, да је генерални провидитур (1690. феб. 20.) управио писмо владици Висариону, које овако помпозно и ласкаво почиње: „L'inclinazione propenda e divota verso la Ser. Rep. di Monsignor Ill. Veseovo attuale di Cettigne in Montenero, la parti di cristiano zelo che lo adornano, e l'attenzione che contribuisce per promuovere e coltivare ha quei popoli gia ben affetti al veneto nome, i pubblici maggiori vanfaggi, chiamano in prata retribuzione gli effetti di quelle generose rimostranze, che l' Ecc. Senato e solito di estendere verso chi con lode- voli operazioni se ne rende degno. Contali riflassi divenimo in deliberazione di distinguere con pubblica rimostranza il merito dello stesso Prelato“ назначивши му десет дуката на мјесец. „Viviamo sicuri che inanimito esso Prelato da quest'atto di pubblica predilezione, invigorira tanto maggiormente le proprie zelanti cure applicando si per render sempre piu testimoni della sua *fedele disposizione*, e per conciliare maggiormente la pubblica a nostra estimazionc.“ Ево *на који начин и у које име* република дава по десет дуката мјесечно Владици Висариону, *пошто је аустријска војска Пеħ заузела*, куд се Патријарх напрасно повратио с Цетиња мјесто да сађе у Котор, и куд је владика Висарион

био позван. Тијем се награђује *наклоност* и *расположење* Владичино према републици, у нади да ће Владика, охрабрен овијем актом државне особите љубави, *удвостручити ревност, да даде све више доказа свог „вјерног расположења.“*

Из свијех званичнијех аката млетачке републике, што смо до сада прегледали, види се само то, да је све дјеловање њезино у Црној Гори тежило, *да ту задобије и одржи свој уплив, док је била у рату с Турском, и ништа више.* Али ваља признати, да је била и сувише у тој тежњи успјела, и баш то *сувише* скупо је платила. Владика и главари, тешкијем приликама принуђени, да се ослоне на млетачку помоћ, што је можда њима лично и користи обећавало, пустили су чак и војничку посаду млетачку на Цетиње; *али народ црногорски, који туђинске власти још није био осјетио над собом, а мало и домаће,* видјевши туђинску војничку посаду на Цетињу, — народ, у ком се сваки појединац човјек осјећа *чињеницом независном*, разашао се са својијем главарима у погледима на то „сувише“ млетачког уплива, и он ће то и дјелом показати!

Г. М. Драговић у својој радњи „Митрополит црногорски Василије Петровић“, описујући мучни положај Црне Горе, каже како се морала умиљати млетачкој републици, куд је била упућена да набавља себи животне потребе: „Да би се избавило врага, морало се пријатељствовати са сотоном, тек да обо-

јица не пакосте једновремено.“ Али ту нужду г. Р. не може или не хоће да признаде.

Г. архимандрит Дучић пише: „Премда су се владике с главарима и у том времену традиционално придржавале млетачке републике, која им у сусједству бјеше: као што су је се придржавали њеки од Балшића, а послије Црнојевића, примајући од ње и једни и други са још њеким племенским главарима и новчану помоћ; али им та република никад није била искрен пријатељ, него их је вазда употребљавала против Турака у своју корист.“ На то г. Р. одговара: „А што су се те владике и ти племенски црногорски главари дали употребљавати од млетачке републике против Турака не у своју црногорску, већ у корист републике млетачке при свем том, што су знали, да им република та није искрен пријатељ? Или црногорски ти главари нису много ни питали ни разбирали, да ли им је република та искрен пријатељ, већ су просто примали од те републике новчану помоћ, *до које је њима у њиховој сиротињи и немаштини поглавито било стало*?“

Г. Руварче! Ви сте имали пред очима збирку званичнијех извјештаја млетачкијех провидитура и генерал-провидитура са границе црногорске: „Montenegro de Relazioni dei Provéditori veneti“. У тој збирци највише је тијех извјештаја из доба Владике Висариона, када је Сулејман-паша скадарски нападан на Црну Гору ушљед њезинијех савезничкијех односа са млетачком републиком.

Из тијех извјештаја види се јасно положај тадашње Црне Горе; а у историји црногорској нема часа у ком се Црна Гора нашла у тежем положају од тадашњег, нити је Црна Гора била икад у тјешњијем везама са републиком млетачком него тада. Па дану, када тако објељујете владике и главаре црногорске, реците Ви у овом случају, који Вам је добро познат: како су се друкчије требали владати владика Висарион и главари црногорски? Пошто је турска војска била разбијена под Бечом, и потиснута преко Дунава аустријском војском, која ју је гонила до у Стару Србију; и пошто је република Млетачка тада као савезница аустријска отпочела ратовати такођер против Турске, подигавши на оружје српска племена свуд око Црне Горе: зар је црногорски народ могао и морао тада прећи на страну Турске, своје вјековне непријатељице? У противном случају: што му је друго остајало него савез и наслон на млетачку републику?! И Ви још питате: за што су се владике и главари дали употребљавати од млетачке републике против Турака не у своју корист, већ у корист републике млетачке?! Па надостављате: при свем том, што су знали, да им република та није искрен пријатељ! Како сте Ви могли рећи, да су Владика и главари црногорски знали, да им млетачка република није искрен пријатељ? То Ви њима из свог рачуна подмећете, да можете послије наставити: „Или црногорски ти главари нису много ни пи-

тали ни разбирали, да ли им је република та искрен пријатељ, већ су просто примали од те републике новчану помоћ, до које је њима у њиховој *сиротињи и немаштини поглавито било стало?*“ Кад су Црногорци ступили у заједничку борбу с Млечићима против Турака, *они нијесу могли знати да ли ће се при свршетку млетачка република показати према њима искрен пријатељ или не; тај суд тек изриче историја*, и у овом случају изрекла га је пером архимандрита Дучића; а Ви велите, да су овај суд доцније историје знали црногорски главари, прије него су ступили у савез са млетачком републиком, само да можете из своје душе излити оно што слиједи, али што не допире до свијетлијех сјена нашијех предака, него само што открива душу историка, да му је свак види...

Не помаже ништа: ни традиција, по којој су се још Балшићи и Црнојевићи придржавали млетачке републике; ни гвоздена нужда очајничког положаја, која је доцније упућивала Црну Гору на пријатељство са истом републиком; г. Руварцу је довољно црногорска „сиротиња и немаштина“, да растумачи то пријатељство! Да је *главни мовент у Црној Гори био сиротиња и немаштина њена*, као што хоће г. Р., *а не дух слободе и независности, као што то сведочи историја Црне Горе у тој сиротињи и немаштини*, г. Р. не би принуђен био, да се толико мучи, и на такав начин, да избрише све оно што се до данас написало о независности и слободи Црне

Горе. *Да је главни мовент био у Црној Гори „сиротиња и немаштина“, не шкаше је бити, нити шкаше о њој ко што писати...*

Г. Р. пориче, да је црногорска војска помогла Млечићима г. 1687, да освоје Нови од Турака, и најачи му је доказ Качићев „Разговор Угодни“, у ком Качић слави млетачку побједу, али Црногорце не спомиње. Међу тијем је г. Р. имао пред очима званични записник састављен у Новоме 5. октобра 1687. пред провидитуром Корнаром, у ком је изложен први нападај Сулејман-паше на Црну Гору, који је предузео „dopo habuto a Podgorica l'aviso della caduta di Castel Novo“. Да није и црногорска војска при освајању Новога судјеловала, за што би Сулејман-паша, тек је чуо да је Нови пао, ударио на Црну Гору, да је роби и пали? А треба имати на уму, да је овај нападај био прије него су дошли Млечићи на Цетиње.

Него да пређемо на закључни нападај Сулејманов на Црну Гору тога доба. На Цетињу је под заповедништвом изванредног провидитура Ерица Млетачка војска, колико је могао из Боке собом повести. Кад се Сулејман-пашина војска појавила на Цетињском пољу 25. септ. 1692, провидитур Ерицо је саставио записник, у присуству свијех млетачкијех официра, из кога се види, да се Црногорци нијесу хтјели опирати турској војсци; а будући сами у малом броју, на

том свом састанку закључе, да се затворе у манастиру, очекујућ помоћи, и држећи отворен пут да се повуку у Котор. Сулејман их позивље, да одступе, и они на другом састанку свом, на ком су други записник саставили, 27. септембра, видјевши у каквом су положају, сасвијем остављени сами од Црногораца, одлучују да прихвате понуду Сулејманову. И тако се Млечићи повуку са Цетиња у Котор са свијем својијем пртљагом, оставивши Цетиње Сулејману, *без икаквог учешћа икаквог Црногорца*. Тјеснаце, које су били Млечићи повјерили Црногорцима да чувају, на путу с Ријеке до Цетиња, Црногорци су напустили без боја. О Бају Пивљанину и његовој дружини нема ни помена. Тако говоре млетачки записници и званични извештаји о овом догађају, који се збио за вријеме црногорског „својевољног подложништва“ Млечићима, како хоће г. Руварац.

Прије овога догађаја Владика Висаријон је био умро, о чему ћемо кашње говорити; али су главари црногорски били живи. Питање је: за што су се Црногорци уздржали од сваког саучешћа у обрани своје отаџбине овога пута? Је ли за то, што су се преплашили силе турске, како хоће г. Р., или за то што се тада на Цетињу први пут била појавила млетачка власт? Мени се чини да су ова питања излишна. Свакоме је здравомислену познаваоцу нашег народног духа и живота јасно, да се Црногорци нијесу могли одушевити под млетачком влашћу противу

Турака; него сасвијем напротив, многи су се морали радовати доласку Сулејман-паше, да проћера Латине са Цетиња, па ће већ са Турцима, како им Бог дâ.

Али, разумије се, нико разуман неће узети за готов новац све, што су тада млетачке власти писале. Оне су морале повлачење са Цетиња сенату приказати у што повољнијој боји за себе. За то не спомињу ни Баја Пивљанина, који је баш том приликом у народу обесмртио своје име. Кад је Бајо дошао из Боке са својом четом на Цетиње, бар они Црногорци, који су били на страни Млечића, и чије су куће биле ближе мјесту догађаја, у толикој опасности. придружили су се Бају Пивљанину. То видимо и из млетачкијех докумената, који веле, да су Црногорци напустили без боја тјеснаце, који су им били повјерени. Главни је тјеснац, кроз који води пут с Ријеке на Цетиње под Вртијељком, баш гдје је Бајо своје име обесмртио. Владика Раде пјева у „Г. Вијенцу“:

Три сердара и два војеводе
Са њихово триста соколова,
Соко Бајо су тридест змајева
Мријет неће док свијета траје!
Дочекаше Шенђера Везира
Уврх равне горе Вртијељке
И клаше се љетни дан до подне...

а прије Владике, Качић је опјевао тај догађај, и овако Баја прославио:

Витешки је Бајо погинуо,
Дванајест је глава одсјекао.

И ту г. Р. упада: „Да богме, да је витешки починуо Бајо, а како су се том приликом понијели витешки Црногорци?“ Полако беспристрасни историчаре! Млетачки документи веле, да су тјеснаци били повјерени Црногорцима, а да су их они без боја напустили. По што ови документи нигдје не спомињу обашка Баја Пивљанина и његову дружину, а пошто је његово присуство ту неспорно; и пошто и Качић зна, да је Бајо погинуо под Вртијељком, дакле у једном тјеснацу: *г. Р. ваља да прими у цјелини свједочанство млетачкијех докумената, или да га у цјелини одбаци;* у првом случају отпада оно његово: „да богме да је Бајо витешки погинуо“! — а у другом, ваља да призна да је било и Црногораца с Бајом Пивљанином у тјеснацу под Вртијељком, и онда није имало мјеста његово питање: „С којим је правом могао Владика Петар II. испред стиха: *Соко Бајо су тридесет змајева*, ставити она два стиха: *Три сердара и два војеводе са њихово триста соколова?*“ Или је било боја под Вртијељком, или није било. У првом случају Црногорци су се са Бајом заједно борили и сви пали један до другога, како пјева Владика Раде; у другом случају и Бајо је са Црногорцима напустио тјеснаце пред турском војском. Јер да су сами Црногорци напустули повјерене им тјеснаце, а оставили самог Баја са његовијех тридесет, или како хоће г. Р., шездесет другова, пошто је Бајо дошао из Боке, гдје је живио, на Цетиње с Млечићима, одиста не

шћаху Млечићи прећутати то његово јунаштво, него га још с већијем задовољством констатирати; али су и Млечићи поштенији били од нашег историка: кад су прећутали јунаштво црногорско под Вртијељком, прећутали су и Бајово, ма да је Бајо с њима дошао!

Сада о смрти Владике Висариона.

Генерални провидитур пише сенату 12. јула 1692., како је владика Висарион довео у Котор неке *сумњиве* црногорске главаре, гдје су се на ново заклели. да ће бити одани републици. А међу документима има једно писмо из Никшића, већ од 5. јула, у ком се јавља изванредном провидитуру, да Патријарх, чувши да је умро Владика Висарион, долази, да на његово мјесто другога постави. И најпослије међу документима у више пута споменутој збирци находимо провидитуров извјештај сенату од 21. јула, како је Владика Висарион умро „послије дуге природне болести“ doppo lunga naturale oppresione.

Владика Висарион дакле био је у Котору у јуну; у почетку јула већ се знало у Никшићу да је пећки Патријарх кренуо да попуни његову столицу; а тек 21. јула из Котора јавља изванредни провидитур сенату, да је владика Висарион умро послије *дуге природне* болести! Ови подаци поткрепљују народно предање, које вели, да су Млечићи отровали владику Висариона; а да је он умро од *дуге природне* болести, народ не шћаше имати повода, да помисли, да је био отрован.

Да болест није *дуга* била, имамо доказа у споменутом званичном извјештају о доласку Владичином у Котор у јулију, дакле највише двије недјеље прије смрти; а оно наглашавање, да је од *природне* болести умро, побуђује сумњу још више.

Г. Ровински је рекао у свом чланку „Черногорія въ исторій и литературѣ Италій“, који је изашао у „Журналу минист. нар. просв.“ г. 1897. на основу више пута споменуте збирке новијех докумената, говорећи о доласку Сулејман-паше на Цетињу г. 1692. између осталога: „У Турцима су овога пута Црногорци видјели своје ослободитеље, и у томе се нијесу варали, јер су Млечићи покушали да распростру своју власт и на цркву, отровавши, по народном предању, и владику Висариона.“ Али г. Ровински сумња у то народно предање, с тога што је В. Висарион био сасвијем одан млетачкој републици, и за то мисли, да га Млечићима није требало тровати, као свога човјека. И то је добро дошло нашем истраживаоцу истине у историји Црне Горе, да јаче сузбије г. архимандрита Дучића, који је већ прије објелодањења поменуте римске збирке докумената овако писао: „Па за награду, тај исти владика би отрован од својијех гостију — млетачких Латина — на Цетињу, да би се ту као римска пропаганда одржали; али им смрси конце и поквари Сулејман-паша“ и т. д. Да је Владика Висарион био отрован, осим што је то остало у народном предању, забиље-

жено је у цетињском Љетопису, па то тврди и Сима Милутиновић; али г. Р. на то одговара, да је то била истина, да шћаху забиљежити и Митрополит Василије и Митрополит Петар I; као да су они потанко историју писали, да ништа не изоставе! (И овдје се на њих позивље, гдје ништа не говоре, али што тврде, то им г. Р. не уважава!) Једном ријечи г. Р. не допушта, да су Млечићи отровали В. Висариона, и једини му је ослонац г. Ровински, који држи, да Млечићи нијесу имали рашта тровати га, пошто је био њихов човјек. Али то је просто мишљење г. Ровинскога, противу којега имамо народно предање и Љетопис цетињски; па сумњу, коју потичу више наведени званични извјештаји о владичином доласку у Котор, и о његовој *брзој смрти иза тога, која се приписује дугој и природној болести.* Осим тога млетачка је влада морала и сумњати у искреност В. Висариона, ушљед одласка Патријархова са Цетиња, јер она није узела за готов новац испричавање Патријархово, него је и даље истраживала, што га је побудило, да не сађе у Котор. За тијем одмах В. Висарион справља се да иде за Патријархом у Пећ, чим није могао заиста утврдити вјеру млетачкијех власти у своју искрену оданост према њима. Па и онај долазак у Котор испред смрти његове, да доведе њеке *сумњиве* главаре црногорске, да понове заклетву оданости, као да наговјештава, да се у Црној Гори *била почела реакција противу сувишње интимности са Мле-*

чићима, која се збиља у брзо и манифестирала при нападају Сулејман-паше на Цетиње. Све то скупа узевши, морали су Млечићи почети сумњати у искреност В. Висариона; да и не спомињемо католичку пропаганду, којој су у оној лијепој прилици морале расти зазубице, и којој је сметао В. Висарион, те је она могла и без непосредног саучешћа владика преко својијех људи употребити отров, који је играо велику улогу у историји млетачке републике, као што је то добро познато и г. Руварцу.

Али је г. Р. узео себи у задатак, да избрише досадашњу историју Црне Горе, и да свакога брани, да свакоме даје право, само је ли то противу досадашњијех писаца о историји црногорској и противу Црногораца, ма упадао у противурјечије на сваком кораку, позивљући се и на пјесме, и на записе, и на писце, и на документе, које опет дијелом побија или игнорира, ако му кваре посао.

Послије смрти В. Висариона, требало је попунити упражњену цетињску столицу. У истом извјештају о смри његовој, которски провидитор пише сенату, да чује, да се два кандидата натјечу на ту столицу: намјесник пећког Патријарха и биоградски владика, који живи са другијем грчкијем владикама у Новоме, па наставља: „In materia tale molto bene rifletto quali debbano essere li riguardi in un' elezione di tal sorte, per chẽ cada in chimeglio conferir possa al servizio di V. S., e quanta

gelosia potrebbe partorire nel mio animo persona, che non riconoscesse questo grado onorifico della Regia munificenza dell' EE. W. per il che ne ho soggetatato sollecita notizia". Затијем пише генерални провидитур сенату, да би обзиром на те натјецатеље најбоље било, „restasse sospeso il possesso a cadauno che fosse promosso, laseiando vi si continuare nell' administrazione di quel veseovato l'abbate che al presente ne tiene l' ingerenza, concorrendo molte relazioni a descriver melo per bene inclinato agli interessi della Serenità Vostra et amato da quei popoli". Дакле се не усуђују млетачке власти да се упуштају у попуњавање владичанске столице на Цетињу, ма да је Цетиње тада било у њиховијем рукама, него прибјегавају опортунитату, пуштавајући игумна манастирског, који се ту нашао иза смрти владичине, да он и даље управља епархијом до бољијех прилика, док узможе својијем упливом то мјесто попунити, како би тијем новог владику обвезале одношћу према републици. Ето какве је природе била та власт млетачка у Црној Гори! Али то не опажа критичко око г. Руварчево, него шта више вели: „али млетачко господство, које је тада утврдило било своју власт у Црној Гори, а наиме на Цетињу, не даде, да се ма који од оних, који су се тада јагмили и отимали за то владичанство цетињско, постави за владику, већ као што обично бива у таким случајевима, остави тадашњег игумна цетињског манастира, Саву, да управља тим владичанством, који је, као

што је извјестио генерални провидур дужда млетачкога, „*благорасположен Вашој Светлости* и ком је наклоњен и сам народ тамошњи“.

Коме не даде млетачка власт да попуни упражњену владичанску столицу? И ко је хтио да је попуни? В. Висарион је умро концем јуна, а већ 5. јула которски провидитур добива повјерљиво писмо из Никшића, да пећки Патријарх намјерава на ту столицу ставити свога намјесника; а кандидатуру биоградског Владике, који се наодио у Новоме, сам провидур вели, да је изазвао гувернатор новске крајине Буровић. Дакле то су биле само *спољашње* кандидације, а можда и још мање. Тек сумња и страх, да не дође на ту столицу особа, која не би била републици обвезана за то мјесто пуно части — „che non riconoscesse questo grado onorifico alla Regia Munificenza“. Али је заборавио г. Р., ко попуња упражњену столицу владичанску на Цетињу. То право ирипадало је збору црногорском, и он ће и овога пута то право вршити, као што ћемо видјети. Дакле млетачко господство није вршило никакве власти на Цетињу, ако му нијесу били по вољи ти спољашњи кандидати; а што је *оставило* да управља владичанством игуман цетињски Сава, то га је одило по праву, које му није дало млетачко господство. Истина да га провидитор преставља као „ben inclinato agli interessi della Serenità Vostra et amato da quei popoli“ — али се г. Руварцу прохтјело да даде другу боју овој препоруци, преводећи је: „који је

благорасположен Вашој Светлости и ком је наклоњен и сам народ тамошњи.“ Напротив та препорука у преводу гласи: „који је наклоњен Вашој Свјетлости и љубљен од оног народа“; али је г. Руварцу требало приказати *више млетачког него ли народног човјека*. Он друкчије не може. То је његова тенденција, којој је роб савјест његова. Истина, између „љубљен од народа“ и „ком је и сам народ наклоњен“ — мала је разлика; али се г. Р. задовољава и таквијем мрвицама, по оној: зрно до зрна погача — капља до капље Морача.

У то долази Сулејман-паша на Цетиње, гдје је оставио величанствену задужбину Иван-бегову, цетињски манастир, у гомили рушевина, од којијех се налази још остатака по Цетињу. Млечићи су се постарали, повлачећи се са Цетиња, за опстанак овог нашег манастира, као оно за опстанак манастира Тврдоша, повлачећи се из Требиња. Оставили су лагум, који је послије њиховог одласка један дио манастира у ваздух дигао, затрпавши многе Турке и самог Сулејман-пашу ранивши. И Турци огорчени цио манастир сравнише са земљом. Тако је и овај посљедни видљиви символ Иван-бегове државе ишчезао. Старославна столица зетскијех Митрополита остала је тек у идеји.

И народ поражен том катастрофом бира себи владику тек г. 1694. у особи игумна Саве, који је и до тада управљао владичанством, „такођер и посада *свом нашом вољом* постављамо и потврђујемо, како више рекосмо,

и *по заповиједи* преосвештенога Архијепископа Арсенија Црнојевића, Патријарха српскога.“ То саопштавају 4. маја „кнезови и старјешине и вас поштовани збор црногорски“ главном провидитору Далмације; па су се потписали: „Ми слуге и подложе вашега пресвијетлога госпоства вьс збор црногорски.“

Ево шићара нашем историјском критичару! Вас црногорски збор јавља млетачкој републици, да је изабрао и потврдио за владику игумна Саву, и потписује се: „Ми слуге и подложе“ и т. д. С тога г. Р. зачуђено пита: „Шта су у опште ти кнезови и те старјешине и тај васколики збор црногорски имали да јављају сопра-провидуру у Котору, да су они својом *суверeном влашћу* изабрали за свога пастира душевнога тога и тога, и да кажу у писму том да су контенти узет за владику тога, кога они изабраше и потврдише? Зар Црногорци и послије 1692. које их је скадарски Сулејман-паша *ослободио* од господства млетачкога, *не имаше пошпуне своје народне и народно-црквене автономије*, већ су морали доставити до знања млетачком сопра-провидуру у Котору име онога, којега су по заповиједи српског Патријарха Арсенија Црнојевића изабрали и потврдили? Или да узмеш да нису морали ни јављати ни пријављивати — но што се онде без сваке нужде потписаше онако на оној књизи?“ Па ту исту експеторацију своди у концизнијем облику, али изопачнијем: „и каже му у писму, да су они свиколици контени узети за владику Са-

ватију, и потписује се: ми слуге и подложе вашега пресвијетлога госпоства!!!“

Па и невоља нагони једног човјека, да се тако љути, кад онај народни збор црногорски има толико дрскости, да рече сопра-провидуру млетачком у Котору, „да својом сувереном вољом ставља и потврђује“, па не доста то него још „по заповиједи Патријарха Арсенија“, новог владику! А овамо немају „потпуне своје народне ни народно-црквене автономије“, већ су морали узети за владику, кога су Млечићи поставили, и потписати се: „Ми слуге и подложе“ и т. д.! Ово је у ствари смисао ове критичареве одушке.

Он хоће да су Млечићи поставили игумна Саву за Владику, а црногорски збор говори, да га је он ставио и то свом својом „сувереном“ вољом, и то још поткрепљују заповјешћу српског Патријарха — па нећеш да се љути! Али наоди он себи одмах утјехе: „Зар Црногорци и послије 1692. не имадоше своје народне ни народно-црквене автономије, већ су морали доставити до знања млетачком сопра-провидуру име онога, којега су себи за владику изабрали?“ Г. Р. не хоће да разумије, да су Црногорци у владици цетињском гледали свога господара, а сусједне власти турске и млетачке преставника Црне Горе; за то из акта, којијем кнезови и старјешине црногорске саопштавају млетачком главном провидуру долазак на прво мјесто у држави нове особе, хотио би да изведе зависност Црне Горе од млетачке републике; хотио би

да тијем актом докаже, да Црногорци нијесу имали ни народне, ни народно-црквене автономије, као што је данас имају, на прилику, Срби у Угарској; него да су били праве „подложе“ млетачке, како се и потписују на том акту!

Он не узимље у обзир невјештину дотичног састављача тог акта, која је очевидна, него га узимље, као да га је писао какав учени дипломата, па упире прстом на сваку ријеч у њему, а не хоће да види његову *сушшину* — саопштавање доласка на прво мјесто у држави Владике Саве.

Г. Р. је навео један запис, из кога се види, да је будући Владика Сава г. 1693. одио у Скадар, и да га је паша глобио 250 хиљада пјастара, што обара ону фиксу идеју нашег историчара, да је исти Сава био човјек млетачки, и као таквог да су га Млечићи поставили на упражњену столицу цетињску; јер да је он био збиља такав привржeник млетачки, и да је зависио избор владике од Млечића, он се шћаше чувати свакога додира са Турцима, пошто видимо из млетачкијех докумената, како су млетачке власти пазиле аргусовијем очима сношаје црногорскијех главара са Турцима. Али г. Р. тај запис филозофски мимоилази, ма да иначе ужива читаве распре изводити из једне ријечи, која иде у прилог његовом омиљеном задатку. Него само односно глобе опажа: „Нећу сада да питам и разбирам за вриједност тадашњих пјастара, али бих ипак рекао, да ће то бити мало много,

и откуд да сиромах Сава плати толику глобу?“ Чим хоће да доведе у сумњу исправност тога записа, који му тако квари посао. Ми смо видјели већ да све што не иде у прилог његовог задатка, г. Р. доводи у сумњу, ако то не може никако и ничим побити, па ћемо га и унапријед у том правцу гледати досљедна.

По што је био изабран од народа Владика Сава, имао је бити посвећен у Новоме, гдје су били прибјегли три владике, који су чинили приправе за ту посвету. То је опазила конгрегација пропаганде, и папски нунције предао је влади млетачкој меморијал о томе. На тај меморијал: „sopra l'affare d'alcuni greci scismatici, che nel territorio di Castelnuovo non habbino dato principio alla fabrica di un monasterio per dieei monaci, con protesta di voler pur consacrare un nuovo vescovo di Cetigne in luoco del defunto, con quelle pessime conseguenze, che sono state considerate nella Congregazione de Propaganda“ — главни провидитур одговара сенату концем јуна, да не зна ништа, и да је писао которском провидитуру, да га извијести. Дакле ни сенат, ни главни провидитур у Далмацији, нијесу знали, ко ће посветити Владику Саву, ни гдје; и пошто ни то не иде у рачун нашег критичара, он се не обазире на тај документат, који му је био пред очима у више пута споменутој збирци.

И Владика Сава, како вели и сам г. Р., по једном запису био је посвећен збиља у Новоме „повељенијем светјеишаго патријарха

Арсенија, а руком митрополита биоградског Хаџи-Ћир-Симеона, и митрополита захлмијског Ћир-Саватија и Ћерасима, *въ велицѣй поужди од господствующихъ*". Добро шћаше учинити г. Р. да нам је растумачио ову фраза. Који су то „господствујући" у Новоме знамо већ, и заиста ова фраза не значи „благоволењем Млетачког господства"!

Сада када се узме на ум, да је Владика Сава био љубљен од народа; да га је народ изабрао за владику и по заповједи, или боље по савјету Патријарха српског Арсенија, који се био замјерио Млечићимо; да је тај Сава, док је управљао цетињскијем владичанством одио у Скадар; да најпослије млетачки сенат и главни провидитур у Далмацији нијесу ништа знали о приправама за његово посвећење у Новоме: какав уплив преостаје млетачком господству у попуњању упражњене цетињске столице, о чему су се толико бринуле млетачке власти, као што смо већ видјели?

Непристрасни историк све би ово пред очи узео, па му не би ни издалека на ум дошло, да тако упорно хоће, да је млетачка власт поставила Владику Саву, ма да јој је познат био као наклоњен републици, јер су га имале пред том истом власти компромитирати наведене чињенице. Али је непристрасност далеко од г. Руварца.

Овај одјељак црногорске историје за вријеме Владика из разнијех племена г. Руварац завршује опет обећањем, да ће се трудити,

да и у напредак пише sine ira et studio „колико грешан човјек може тако да пише о црногорскијем историјама“, јер — ко ћ' уфатит' маглу у висине!

Врло карактеристичан завршетак са овијем стихом Владике Рада. Као да г. Руварац признаје и сâм своју пристрасност и свој неуспјех у свом жалосном подузећу!

V

Настаје доба ведрије у историји Црне Горе. Иза В. Саве долази В. Данило из породице Петровић-Његоша. „Ва лето 1697. скупише се главари черногорски на збор на Цетиње и изабраше себи за владику и пастира Данила Његуша Шћепчевића“. Тако стоји у љетопису цетињскоме, и на томе остаје г. Руварац! Смрћу В. Саве ишчезава у Црној Гори и млетачко господство! Црна Гора већ није подложна млетачкој републици! Као да није никад ни споменуо млетачку власт у Црној Гори, а камо ли се толико мучио, да докаже, да није црногорски збор изабрао В. Саву по својој вољи него по вољи републике, г. Руварац већ не спомиње млетачко господство ни поданство црногорско млетачкој републици. Ни лука ио ни луком мирисао! Што више, преконоћ то поданство, за које се г. Руварац толико намучио, претвара се у руско. Историја не биљежи никаква руског рата ни с Турском ни са млетачком републиком, никаква уговора с њима, по ком би се та промјена извршила,

већ ако нијесу обје те сусједне државе из љубави ћутке уступиле Црну Гору Русији...

Ваља право рећи, г. Руварац не говори *изрично* да је Црна Гора промијенила то поданство, него не спомињући већ млетачко господство, расправља питање: откуд у натпису на споменику Митрополита Данила, који му је Црна Гора подигла, кад је прославила двјестагодишњицу династије Петровић-Његоша, наслов *Господар*, када му га не даје Милорадовић, посланик Петра Великога, у уставоположителној грамати; шта више, изрично вели у тој грамати: „допуштамо Црногорцима сваку слободу, да су својевласни, *да немају над собом господара токмо Цара*“. Даље г. Р. наводи, како ни Патријарх Арсеније Црнојевић не називље М. Данила Господаром; па ни сам М. Данил нигдје се не потписује као „Господар Црне Горе“.

Ми смо већ говорили о свјетској власти цетињскијех владика. Црна Гора је живјела патријархалнијем и племенскијем животом, а међу племенскијем главарима у народу истицала се особа цетињског Владике, који је имао духовну власт над свијема; *тако се у њему оличавало државно јединство, те је он представљао Црну Гору споља. Отуда се развијала и његова свјетска власт у унутрашњости, и појам Господара у народу, који није имао над собом другога господара.*

Цетињски Митрополити нити су захтијевали то право, нити су имали нужнијех средстава ни установа државнијех да то право

врше, него их је сâм народ силом прилика сматрао Господарима, *као што су у ствари и били једини представници највише државне власти.*

Црногорци су имали само једну дужност према отаџбини: да оружјем у руци бране оно стање у земљи, у ком су се налазили, то јест, своју слободу и независност против силнијех им сусједа, који су тежили да покоре Црну Гору својој власти. Кад је та опасност споља окупљала на оружје све Црногорце, ту нијесу изостајали ни свештеници, него су својој пастви предњачили, па тако и сам Владика, *и као такав је силом прилика, по опћој вољи народној, вршио права и дужности Господара земље и народа. Та гвоздена нужда земље, која је цетињскијем Владикама давала врховну власт, и у народу потицала свијест, да ту власт подржава кроз вјекове, биће нешто свештије и законитије ма од које пергамене, које су владаоцима слична права давале.*

Зато је народ у Црној Гори *вазда звао владике цетињске Господарима, и за то је у натпису на споменику Митрополита Данила урезано „Господар црногорски“.* А што се ни у грамати Милорадовића, посланика Петра Великог, Митрополит Данил не назива *Господаром*, томе се није чудити, кад руска дипломација, и пошто је Петар I. с црногорском војском, као руски савезник изван црногорскијех граница војевао противу Наполеонове војске, и пошто му је руски цар Александар I.

писао, да остави Боку, коју је био заузео, — не може да схвати, што народ назиље Петра II. *Господаром.** Прије свега, није се могао измирити појам духовног пастира са појмом свјетског владаоца; а друго, није се могло схватити: откуд свјетски владалац, кад за њ ни за његову државу не зна међународно право!

Али то исто међународно право учи, да једној држави, која већ опстоји, не треба изричног признања осталијех држава да опстоји као таква — „bedarf es für ihn keiner ausdrücklichen Anerkennung der schon bestehenden Mächte zu seinem Dasein; er ist ein Staat, weil er es ist“ — вели Хефтер. Кад опстоји једна заједница народа на *свом земљишту*, која хоће да се по *својој вољи* управља, и своју самосталност фактички *својом снагом* брани кроз вјекове, не покоравајући се јачијем сусједима, који за час могу и да продру на њено земљиште, али трајну власт не могу ту да издрже — ето ти државе!

Тај је примјер у свјетској историји новог доба дала Црна Гора и потврдила дјелом наведену теорију једног од првијех учитеља међународног права. Наравно, да таква држава муке мучи, али тијем стиječе још веће право на поштовање. Аустрија није допуштала Петру II. ни да собом слободно донесе књига из иностранства, него их му је у Котору задржавала и цензури подлагала, па је ли му тијем смањивала власт у Црној Гори?

* В. Петар II. као владалац, моју књигу.

Али та иста Аустрија, силом прилика, била је принуђена да с истијем Петром П. преговара о својијем границама са Црном Гором, и тијем је *фактички признала Црну Гору као независну државу и Петра II. као њеног владаоца!* Па како су се ти преговори водили, како ли свршили? Између Аустрије и Црне Горе дошло је до оружаног сукоба, и требало је да Русија посредује, и да удари између њих границе! Ипак је требало чекати берлински конгрес да независност Црне Горе буде и *формално* призната. Али је питање: је ли оскудица тога признања крњила независност Црне Горе у њезином унутрашњем дјеловању противу спољашњих јој непријатеља? Факти говоре да није!

Ми видимо Црну Гору и њезине господаре-владике у *ствари* независне, а знамо, и да нам г. Руварац не говори, да међународно право, то јест концерт јевропскијех држава, није признавало ту независност; али ево видимо, да су поједини чланови тога концерта, који су долазили у додир са Црном Гором, на *дјелу* искусили ту независност и морали је признати!

Друга је ствар руско покровитељство: Црна Гора га је добровољно примала и у њему своју побједу гледала. Цар Александар I. пише светопочившем Петру I., да остави Боку Аустрији, и господар Црне Горе слуша свога покровитеља; Цар Никола I. шиље свога заступника да разграничи Црну Гору и Аустрију, и Петар II. покорава се

своме покровитељу. *Али је то покораване јачало наде и самосвијест Црне Горе*, која је знала да је „сламка међу вијорове".

Најпослије, то само руско покровитељство засвједочава независност Црне Горе и њенијех господара-владика.

Него да се повратимо Митрополиту Данилу, којега је г. 1700. Патријарх Арсеније посветио у Сечују на епархију скендеријску. У дотичној синђелији Патријарховој именују се следећа мјеста, која обухвата та епархија: Црна Гора, Грбаљ, Паштровићи, Кртоли, Луштица, град Бар, град Скадар, град Оцињ, град Подгорица и Жабљак, Зета и Кучи, Васојевићи, Братоножићи, Пипери и Бјелопавлићи. Опазити ми је, да сва ова мјеста по народном схваћању спадају у *Иванбеговину*, те Патријарх Арсеније није дакле без основа ове границе назначио у својој синђелији Митрополиту Данилу.

Наводећи ово мјесто из те синђелије, г. Руварац вели: „Патријарх Арсеније могао је дати синђелију на сву ту епархију Владици Данилу; но да ли ће Владика Данило моћи и вршити туда духовну власт — то је друго питање, и вршење те духовне власти и у тијем градовима и крајевима зависило је од санџака скадарског и Патријарха пећког Калиника, који нису дужни били, нити су морали посвећенога на страни, у земљи Угарској, од Патријарха, који се изневјерио турском Цару, владику, за таквога признати и пу-

стити га да врши духовну власт и ван Црне Горе и млетачког приморја.“ Тако мисли г. Р., али он исти наводи:

1. Синђелију од 21. септ. 1706., којом В. Данило пише „ва Богом спасноје село Плавницу и Карабеже и Курило и Бериславце и Гостиль“ и јавља Хришћанима тијех села у *Зети*, да им по молби њиховој шаље попа Николу за попа.

2. Синђелију Патријарха Калиника попу Стефану на протопопство у Грбљу, на којој је приписано: „Изволихомъ и благословихом Владика Кир Данило да га постави хѣртоніомъ, да будет протопоп ови поп Стеван.“

3. Синђелију, коју 4. нов. 1709. издаде исти Патријарх Калиник новопосвећеном дабарском Митрополиту Мојсију, потоњем Архијепископу Карловачком и Биоградском, у којој Патријарх каже, како на његов позив дођоше: митрополит скопски Атанасије, митрополит захумски Ђерасим, митрополит рашки Мојсије, митрополит биоградски Михаил, митрополит темишварски Константин, митрополит ваљевски Григорије, и „богољубазни епископ Самоковски Нектарије и епископ Коласијски Данил, и *богољубазни епископ цетињски Данил*, и епископ нишки Јоанићије и преподобњеиши ексарх Христофор“ и би протосинђел Мојсије рукоположен и посвећен, да прими митрополитску столицу у Сарајеву.

Из овијех синђелија види се: прво, да Патријарх Калиник признаје Владику Данила; друго, да Владици Данилу скадарски

сандак не смета да врши своју духовну власт у Зети, па чак и у Пећи, премда га је посветио у Угарској Патријарх Арсеније, који је изневјерио турског цара — дакле видимо, да су и Патријарх Калиник и скадарски сандак толерантнији од г. Руварацa!

Особито факт, што Патријарх Калиник, поред толико митрополита и епископа, позивље у Пећ „богуљубазнога“ Владику Данила, да учествује у посвећењу једног новог епископа, и што Владика Данило иде слободно преко Турске, свједочи, да су турске власти биле много толерантније према вршењу духовне власти цетињскога Владике него ли је данас г. Руварац. Односи пак између пећке Патријаршије и цетињске Митрополије, и послије одласка Патријарха Арсенија у Угарску, осим што се виде из наведене двије синђелије Патријарха Калиника, виде се још боље из синђелије његовог насљедника Патријарха Атанасија Митрополиту Василији, да нијесу тјешњи и срдачнији могли бити, кад је с Цетиња био послан исти Василије у Пећ да буде посвећен за владику, и кад га Патријарх поставља *Екзархом „Святѣишаго θрона Пекскога, Патријархій Славеносербскія: и по всюду на всяком мѣстѣ, яко лице наше патріяршеское да будет восиріят и почтенъ.*“ Дакле, нити је што сметало цетињскијем владикама да стоје у синовској свези са пећком Патријаршијом и послије одласка Патријарха Арсенија у Угарску, ни пећкој Патријаршији нијесу сметали политички од-

носи турско-црногорски, да поставља својијем Екзархом цетињског Митрополита. Одакле се види, да су турске власти, сасвијем одвајале *црквено поље од политичкога*, као што су одвајали и цетињски Митрополити, вршећи своју духовну власт и у Турској и у Млетачкој. *Било је нешто, што је чврсто у јединству стезало онда све православне архијереје у српскоме народу без обзира на политичке границе*, а то је била брига и љубав према православној цркви, која се у толикој олујини налазила особито на овијем крајевима, између освојачкијех тежња Аустрије, Млетачке и Турске. *У тој олујини гледали су и Патријарх Арсеније из Угарске и Патријарх Калиник из Турске очинском бригом и љубави православну цркву у независној Црној Гори*, о којој су се разбијали валови те олујине. И та величанствена слика не може да разбуди, да дирне г. Руварца!

Ја сам хтио да овијем мало расвијетлим односе између Цетиња и Пећи нарочито с тога; што г. Р., на основу учествовања В. Данила при посвећењу босанског Митрополита у Пећи, *нијече црногорско Бадње Вече*, илити истрагу за вријеме В. Данила.

Он најприје цитира разне писце, који су о тој истрази писали, па их поређује, и налазећи између њих несагласности у *споредњијем подацима*, све брише, мјесто да промисли: Када Митрополит Петар I, који је био ђаконом првијех пријемника Митрополита Данила, Митрополита Саве и Василија, опи-

сао тај догађај; када о истом догађају пише Симо Милутиновић, који је провео скоро три године на Цетињу, и пишући историју Црне Горе распитивао старце о прошлијем догађајима; када су ту и народне пјесме о истом догађају: *онда се тај догађај збиља збио*. А што се тиче *несагласности у описивању тога догађаја*, беспристрасни би критичар *баш у тој несагласности видио потврду истог догађаја*, јер те несугласности свједоче, да се доцнији писци нијесу држали првога, него да су са извора народњег предања, сваки за себе црпли.

Симо Милутиновић, у предговору своје историје, вели, да је она „из устнога причања нѣкијех старијих Црногораца“, и да је његова намјера била само „саслушати и по завјету вјерно списати само изустно причање“, осим грамата и народнијех пјесама; а „није тражио никакве рукописе старије, предвјешћен бивши, да су *морали пропанути, ако су и били који, у толиком времену и разоравателнима размирицама*“ (г. Р. вели, да Милутиновић у свом предговору каже, да се светопочивши Митрополит Петар I држао „само изустног признања и *потпијевања* из народњег паметовања“; а у том предговору и нема ове реченице; друго, Милутиновић *о себи говори то а не о светопочившем Митрополиту Петру I;* дакле г. Р. умије, и *невјерно* цитирати); пошто је дакле ту извор, „изустно причање“, непристрасни би критичар разумио оне несагласности у *појединостима* описивања тог догађаја појединијех писаца, па

не би због тијех несагласности у појединостима прогласио неистинитом *суштину свијех скупа описâ тог догађаја која је једна иста у свијема њима;* те би признао *несиорнијем фактом*, да је истрага потурчењака извршена за вријеме Митрополита Данила, док не би писани дскументи опровргнули то „изустно причање".

Али г. Руварцу не помажу ни писмени документи, када му кваре посао. Ево томе доказа. Г. 1863. бивши цетињски учитељ Мусулин објелоданио је у „Гласнику" Друштва Српске Словесности својеручни запис Митрополита Данила који је нашао на крајњем листу једне црквене књиге у цетињском манастиру. Сада г. Р. констатира, да за тај запис није ништа знао ни Петар I, ни Симо Милутиновић, а сумња да ли је знао и Петар II, па се не може довољно начудити, како г. Ровински „не помиње нити се обзире на поменути запис Владике Данила од 1707. премда се она црквена књига, у којој се нашао тај запис, тада кад је Ровински писао, налазила у ризници манастира цетињскога, и премда је за ту књигу и за запис онај у тој књизи знао и о њему извјештавао учене људе (архим. Дучића и дра Решетара) др. Л. Томановић, добар пријатељ П. Ровинском. Може ли се узети, да Рус није знао за тај запис, и ако се то никако не може узети, за што не помену, за што се није обазрио и на тај запис Владике Данила? *То је за мене велика загонетка! Или да се није сумњао што*

П. Ровински и можда држао да је сумњив, да није автентичан тај запис, да није Владика Данило својом руком записао тај запис у ону црквену књигу, већ неко други много доцније?“

Па г. Руварац пише, да је др. Решетар у једној ноти свог издања „Горског Вијенца“ казао, да сам му ја послао препис тог записа, и приопштивши га, да исти г. Решетар сумњајући нешто пита: „Ако ово писмо збиља написа својом руком В. Данило, тад је В. Петар у „Г. Вијенцу“ далеко премашио истину; али и ако то писмо није писано од В. Данила, опет се „Г. Вијенац“ у главној ствари не слаже“ и т. д.

За тијем се г. Руварац дохвата једне учене расправе о „Г. Вијенцу“ биоградског проф. Павла Поповића, у којој је нашао, „да тај, мени посве не познати делија, није знао за поменути запис В. Данила, бар није, колико се сјећам, поменуо запис тај у својој расправи о „Г. Вијенцу“, није поменуо, а знао је за Решетарево издање и за онај Решетарев увод у том издању, у ком је приопштен тај запис *по препису* дра Л. Томановића.“

Овдје ваља да напоменем, како се у књижевничкијем круговима у Биограду расправља, да ли је истрага потурчењака у Црној Гори извршена г. 1702. или 1707. И г. Р. наставља: „Е, па кад је и архим. Дучић усвојио г. 1702. тога по мишљењу његову бољег преписа оног записа, и кад у Решетареву, односно Томановићеву препису стоји: *Пишем ја В. Данило да се зна како Турке иза-*

гнасмо између нас 1702 годишта, онда се збиља мора питати: ко је боље прочитао и преписао годину у том запису, учитељ ли Мусулин или др. Л. Томановић?“

Кад сам ово све прочитао, на први мах сам се смијао, па сам се послије иједио, и управо нијесам знао што да мислим. Прво сам одмах потражио Решетарево издање „Г. Вијенца“, да видим што то пише г. Решетар о мени. Кад тамо, находим ту ноту на стр. 32. и читам: „*Штампано у Гласнику Срп. Ученог Друштва* књ. XVII стр. 215, 216 (г. 1863), а овај препис посла мени с Цетиња Др. Л. Томановић.“ Чисто ми је одлануло, кад сам то прочитао, јер се из ове ноте види, да г. Решетар не доноси тај запис у каквом новом мом препису са оригинала. Кад је г. Решетар приређивао за штампу своје издање „Г. Вијенца“, више се пута на мене обраћао разнијем питањима, и ја сам му на руци био, колико сам могао. Али да ми је тражио какав нови препис поменутог записа, нити се сјећам, нити сам му ја послао тај запис *као мој препис с оригинала*, што у осталом није ни требало г. Решетару, јер он није тражио годину истраге. Али се добро сјећам, да ми је касније био писао г. проф. Павле Поповић из Биограда, да потражим ону црквену књигу, из које је г. Мусулин преписао тај запис, па да прочитам боље дотичну годину у том запису, и да му саопштим: да ли у њему стоји г. 1702. или 1707. Ја то писмо г. Поповића одмах покажем мом пријатељу Ровин-

ском, и он, не сумњајући у годину истраге потурчењака, одговори ми, да је та истрага била г. 1702., и даде ми препис натписа с једне гробне плоче из дупиоске цркве, који сам послао г. проф. Поповићу. Али нити сам ја тражио ону књигу, нити из ње коме шиљао преписа више пута споменутог записа. За то г. Поповић, сигурно, и не спомиње тај запис у својој расправи.

Потражим и трећу књигу Дучићевијех „Књижевнијех Радова", кад тамо, учени писац просто констатира факт, како је В. Данило очистио Црну Гору од потурица г. 1702. Ту нема ни помена о мом препису тога записа, а још мање да сам га ја што извјешћавао о оригиналу истога записа В. Данила. И чудим се чудом, окле је све то могао извести г. Руварац, и, у најбољем случају, не могу него г. Руварчевој фантазији све то приписати, коју му је разгријала она нотица г. Решетара. Али нека ми допусти г. Руварац, никакав хладни ум не може из оне нотице извести, да сам ја други препис са оригинала тог записа г. Решетару послао.

Кашње сам тражио и добио приступа у манастирску ризницу, и ту прегледао све црквене књиге, али тога записа нијесам нашао. Г. Мусулин говори, да се та књига налазила код тадашњег архимандрита, доцније Митрополита Илариона, и Бог ти сам зна гдје се сада налази. *Али се нас и не тиче питање, је ли г. Мусулин тачно прочитао на том запису годину, и да ли је та година 1702 или*

1707: то је за нас све исто, *јер једне и друге године владао је В. Данило.*

Потражим најпосле и књигу г. Ровинског „Черногорія“, том први, и на страни 514 читам, гдје у кратко описује истрагу потурчењака под В. Данилом. И ко год прочита што пише г. Ровински о том догађају, мора се чудити, зашто се г. Руварац чуди, што ту нема помена о том запису В. Данила, који је био већ много прије штампан, и који у главноме потврђује народно причање по ком су писали и светопочивши Петар I. и Симо Милутиновић, и за њима сви писци, који су се тога догађаја дотицали. И за то није било мјеста ту да г. Ровински спомиње тај запис и да га је баш на оригиналу проучавао.

А г. Руварац, претпостављајући, да сам ја тај запис с оригинала преписао, и о њему извешћавао учене људе, не находећи да тај запис спомиње г. Ровински, закључује, да га г. Ровински не спомиње за то *што сумња у његову автентичност!* Ма да је збиља истина, да сам ја нашао дотичну црквену књигу, и из ње преписао тај запис, г. Ровинском није требало да га спомиње, јер он *не сумња, да се истрага потурчењака збила под В. Даниломе.* Али ја нијесам ништа знао за тај запис више него он, нити сам га тражио, нити сам га коме шиљао у мом препису са оригинала, *и тако се сва та зграда руши, коју је г. Руварац подигао на неистинитој претпоставци,* да сам ја знао за оригинал тога записа Влади-

ке Данила, па наравно да је знао и г. Ровински, који се није хтео на њ ни обазрети, *као на запис много доцније подметнути Владици Данилу!*

Г. Руварац је хтио доказати ћутањем г. Ровинског о том запису Владике Данила, да тај запис није автентичан, *него много доцније подметнут*, о чему се г. Ровински увјерио, проучавајући оригинал, који му је био на расположењу код мене, његовог пријатеља, али смо видјели у каквој је ту *заблуди* наш истраживалац истине у историји Црне Горе. Запис дакле Владике Данила, који је штампан у „Гласнику“ Српског Ученог Друштва, остаје у пуној снази. А што г. Руварац противу тог записа наводи, да за њ нијесу знали ни светопочивши Петар I., ни Симо Милутиновић, ни Петар II., *што је најбољи доказ против г. Руварчева тврђења*: „да је тај запис подметнут Владици Данилу и то не за живота његова, већ много доцније, кад се стало у Црној Гори вјеровати и држати, да је било за Владике Данила њеке истраге Турака или потурчењака у Црној Гори“. Јер да је истина то што тврди г. Руварац, да је био тај запис подметнут Владици Данилу послије његове смрти, то подмећање морало би имати једину *сврху, да се свједочанством самог Владике Данила потврди истрага потурчењака за његово доба;* али пошто видимо да се не позивље на тај запис ни светопочивши Петар I., ни Симо Милутиновић, ни Петар II. који су писали о тој истрази; па не само да се

не позивљу, него се из њиховог описивања тог догађаја види, *да нијесу ни знали за тај запис*, ни они, ни ко други, прије него је дошао на Цетиње учитељ Мусулин Гомирац, који је преврћући њеку књигу нашао у њој случајно на последњем листу тај запис тек г. 1861. — *онда не може бити истина да је тај запис био подметут Владици Данилу*. Мени се чини да је то јасно свакоме, осим г. Руварцу, ком је страст ум помрачила тако да превиђа непријатну му истину.

Али г. Руварац не пушта тако лако побједити. Осјећајући и сам, да му је сва толика мука око обарања тога записа Владике Данила била узалудна, он прелази на поље ортографије, па износи снимке писма, што их је Владика Данило писао г. 1713 кнезу Раду на Његуше, и другог писма Владичина од г. 1717. Јовану Никову пушкару у Млецима, које је снимке дигао Симо Милутиновић, те констатира: „У тим снимцима и писмима нема нигдје ѧ већ свуда ꙗ, а у снимку онога записа, тобож Владике Данила, има то ѧ. . . . Запис је тај дакле писан онда, кад се и у Црној Гори стало писати ѧ мјесто доондашњег ꙗ, а то је могло бити, да рекнем, од прилике 38 година након смрти Владике Данила, и по томе записано причање тек 73 године послије догађаја, о ком се у њему прича, заслужује онолико исто вријеме, колико заслужује вјере усмено причање и приповиједање и попијевке записане након исто толико времена“.

Кад би се могло доказати, да Владика Данило није знао нити употребљавао слово ѧ; а кад бисмо имали пред собом *оригинал* онога записа, који толико муке зададе г. Руварцу, и у том запису нашли слова ѧ, онда би г. Руварац имао разлог, да тврди, да је тај запис неко други кашње написао; али што би то помогло г. Руварцу у његовом доказивању, да се истрага потурчењака није збила за вријеме В. Данила? Ми смо видјели, да за тај запис нијесу знали ни светопочивши Петар I. ни Симо Милутиновић; да се тај запис *у појединостима* не слаже са народнијем предањем; и да га је тек г. 1861. случајно нашао учитељ Мусулин, који није Црногорац, и објелоданио га не као доказ истраге потурчењака за вријеме В. Данила, о чему нико није сумњао прије г. Руварца, него као што се објелодањују уопште рукописи знаменитијех људи. И тијем остаје доказано, да тај запис није био подметнут В. Данилу намјерно, да се на основу истог записа припише истрага потурчењака В. Данилу, као што тврди г. Руварац. И пошто је био објелодањен, на њ се нико није обазирао, него само неки књижевници у питању године те истраге.

Дакле је и на том пољу мука г. Руварчева остала узалудна.

Мучећи се да докаже, да истрага потурчењака у Црној Гори није била извршена за вријеме Владике Данила, г. Руварац у своју помоћ позивље и Митрополита Василија који

у својој књижици о историји Црне Горе не спомену тај догађај. Г. Руварац не може да схвати, како да Митрополит Василије, исти синовац Митрополита Данила, „не спомену у својој историји о Црној Гори оно што сачињава највећу заслугу и заслужену славу свога стрица Владике Данила, како то да Владика Василије не зна за истрагу Турака при том Данилу? Може ли се изјаснити то незнање и непомињање Митрополита Василија?“ Отуда г. Руварац, пошто је својијем колосалнијем измишљотинама и бесмислицама покушао да опровргне и народно предање, и писце, и онај запис о тој истрази, као што смо видјели, коначно закључује, *да те истраге није било у доба Владике Данила, и да је зато* „он могао слободно поћи у Пећ, у Патријаршију српску, да учествује у избору Митрополита за сву Босну, и из Патријаршије преко Турске сербез се вратити на Цетиње, не бојећи се турске освете за онаки поколь и изгон Турака из Црне Горе.“

Г. Руварцу иде у рачун да приказује Митрополита Василија као историка, који је узео пред собом да саставља потпуну историју Црне Горе; а као савјестан критичар неће да себи стави питање: кад је могао Митрополит Василије да напише ту историју, и јесу ли му прилике допуштале да и дође до те мисли, да се лаћа тога посла? Г. Руварац не узимље у обзир ништа, што је Митрополит Василије у свом кратком животу три пута одио у Русију, да тражи помоћи

своме мукотрпноме народу; а да је хладнокрвно узео пред очи тај факт, он шћаше одмах увидјети, да Митрополиту Василију није било до писања историје, него да је том својом књижицом, штампаном у Москви, хтео само положити основ својијем молбама пред рускијем царскијем престолом, изложивши *ратовање Црне Горе за своју слободу и независност, гдје не спада истрага потурчењака*, коју је Митрополит Василије морао сматрати као *унутрашњу домаћу ствар*, и најпосле као *мучки ноћни поколь*. Осим тога морамо се сјетити, да су ти потурчењаци били једнокрвна браћа, и ако разновјерна, те се с разлогом може претпоставити, *да се јавно мњење у Црној Гори није могло заносити тијем догађајем у први мах, ни поносити, нити у њему надозрети велике спасоносне последице, које је гледао Владика Данило*. То је била једна од онијех мјера, које савјетује ratio status, о којијема савремени заинтересирани *нерадо говоре, и које тек доцније последице оправдавају*. Тако се може лако схватити ћутање Митрополита Василија о тој истрази у том његовом спису.

Најпослије ту истрагу, то црногорско Бадње Вече не треба себи уображавати као Вартоломејску Ноћ, или Сицилијанску Вечерњу, у *обзиру размјера крвопролића* Та се истрага ограничавала на врло мале размјере, на неколико кућа, из којијех су се њеки и покрстили, те је врло мали број преостао да погине. *Сва је важности те истраге у томе, што се у клици зло сјеме затрло*. Због свега тога, тај

унутрашњи, домаћи непријатни догађај није се могао ни разглашавати, ни увеличавати, те ни у Турској одјекнути, да турску освету изазове. Ако је скадарски санџак и чуо што о том догађају, у Скадру су често долазили из Црне Горе гласови о унутрашњијем црногорскијем међусобицама, те је морао и тај догађај сматрати као унутрашњу ствар Црне Горе; тијем прије, што турске власти нијесу имале задатак да шире мухамеданску вјеру, ни силом ни лукавством, међу хришћанима, особито онијема, које су тежили да покоре; напротив су штитиле православну цркву, као што то сведочи њен опстанак у Турској и све оне српске владалачке задужбине по Турској, које нам данас говоре о прошлој српској величини; док је млетачка република подржавала католичку пропаганду, и у тој сврси са земљом сравњивала православне манастире, као што свједочи неманићка задужбина на Превлаци у Боки, Тврдош код Требиња, и Иванбегова задужбина на Цетињу.

Дакле се лако може схватити, за што Митрополит Василије у својој књижици није споменуо ту истрагу; и за што је Митрополит Данил *могао слободно поћи у Пећ и здраво се на Цетиње повратио.*

Из погрјешнијех претпостављака неминовно извиру погрјешни закључци, који заводе у све више заблуде, што је најочевидније показао г. Руварац у своме потхвату, да лиши

Митрополита Данила славе и заслуге истраге потурчењака.

Пошто је г. Руварац дошао до закључка, да истрага потурчењака није била у доба Митрополита Данила; морао је казати: како се и када збила. И ту је стануо, па се *домишља*, и отворено вели: „Ја дакле, *домишљајући* се мислим, да су Црногорци 1687. устали на Турке, своје крвнике. и да је у томе устанку и рату, који је трајао више година, нестало оних црногорских Турака, и да је у томе устанку и разорен град Ободник на Ријеци Црнојевића, и да је о том црногорском устанку и о јунаштву црногорских витезова *под водством Владике Висариона* било у народу прича и пјесама, које су *приче и пјесме послије, и то послије смрти В. Висариона, пренијете на В. Данила и његово доба* (**може бити у интересу куће Петровића**), и да се тиме од чести изјаснити даде оно што В. Петар II у Огледалу Српском (1845.) пише: Српско (право црногорско*) Бадње Вече, около 1702, а у Горскоме Вијенцу, изданом на свијет 1847., стоји на корицама: Историческоје собитије при свршетку XVII вијека.“

Како је могло доћи у наслову „Г. Вијенца“ оно „при свршетку XVII вијека“, то је Решетар довољно разјаснио, што је било познато и г. Руварцу; него је овдје главно ово *домишљање* г. Руварчево. Он се дакле

* Ово у загради „право црногорско“ уметнуо је г. Руварац! И он се усуђује да тако исправља српскога генија! Заиста, да памет стане, и да се не зна што рећи!

домишља, како сâм признаје, и то своје признање штампа, да су Црногорци г. 1687. под водством В. Висариона истражили своје потурчењаке, па да су народне приче и пјесме о том догађају послије смрти В. Висариона пренијете на В. Данила! И то се *домишља* г. Руварац, који је имао пред очима више пута споменуту римску збирку млетачкијех докумената, који се документи односе баш на догађаје тога доба у Црној Гори, кад је у Црној Гори владао млетачки уплив. Ви ћете ми рећи, да је и невоља јадном човјеку да се *домишља* кад у тијем документима *нема ни помена о тој истрази потурчењака*, о којој је било напротив и прича и пјесама народнијех, но које су послије смрти В. Висариона пренијете на В. Данила; па му је невоља била и да се љути на те званичне извјештаје и млетачке и црногорске из Црне Горе из тога доба, који опширно и потанко описују и ситнице из тога млетачко-црногорског ратовања противу Турака, *а о тој истрази потурчењака*, баш што би њему требало, *ни помена!* А ја ћу вама одговорити: не само да у тијем документима нема ни помена о тој истрази потурчењака, него *има података, који искључују то г. Руварчево домишљање.*

1. Антон Болица (Грбичић) г. 1688 пише генералном провидитору, како је његовом помоћу био одбијен Сулејман-паша, који се већ натраг повукао и из Подгорице у Скадар, како што чује, „e medesimamente lo scrive Mustaffà dalla Fiumana nell' acclusa lettera, il

quale per quanto ho potuto comprendere in questa occasione siè diportato bene, havendo ancoricoverato diverse famiglie de Cristiani nel suo recinto.“ (Поменута збирка, стр. 40.)

2. Изванредни провидитор которски пише сенату г. 1691, како је кренуо Сулејман-паша да купи харач, па наставља: „Tenta coll'opera del Turco Mustaffà, a cui furono nello scorto verno inondate le abitazioni, obbligar al ratto li due comuni di Cernizza e Fiumara, che sono nelle rive del Lago di Scuttari, imprimendo terrore in quelle genti, alle minaccie di distrugerli,“ (Стр. 78. исте збирке.)

Ови документи свједоче, да је на Ријеци Црнојевића био њеки угледни Турчин Мустафа, који се г. 1688, при нападају Сулејман-паше, владао добро, па још и њеколике хришћанске породице спасао у својој кући; и да се которски провидитор боји г. 1691, да овај исти Мустафа ријечки не заведе црмничку и ријечку нахију на страну Сулејман-паше.

Имајући ове документе пред очима, како се г. Руварац може *домишљати:* „да су Црногорци, подстакнути од Млечића, устали 1687 на Турке, и побили све Турке у својој земљи“ — и да је „у том устанку разорен и град Ободник на Ријеци Црнојевића“? Да је то истина. откуд би тај Мустафа имао на Ријеци такве станове да у њима спасава хришћанске породице, и би ли имао таквога уплива г. 1691. у црмничкој и ријечкој нахији, ког су се могле бојати млетачке власти? Да су Црногорци г. 1687. побили све Турке у

својој земљи, и разорили град Ободник, не шћаху поштеђети ни тако моћног и упливног Мустафу; него ми видимо ту напротив, да су домаћи Турци, за вријеме првијех нападаја Сулејман-паше на Црну Гору, и у почетку млетачког уплива, *пружали помоћ својој хришћанској браћи, као што смо видјели, да су заједно били и г. 1692., кад је Сулејман-паша шћерао Млечиће са Цетиња.*

Него се мени чини, да то г. Руварчево *домишљање* супрот записа Владике Данила, супрот приповиједања светопочившег Петра I. и Сима Милутиновића, који за тај запис нијесу знали него црпли из народног паметовања, и супрот народног предања и народнијех пјесама, *није заслуживало никаква обзира*, јер већ довољно карактерише то његово *домишљање* она мисао његова, *да су се народне приче и народне пјесме о истрази потурчењака за вријеме В. Висариона, послије смрти овога, пренијеле на В. Данила у корист куће Петровића.* Претпоставивши, што здрави разум не допушта, да сила може ишчупати из душе народа освједочење о истини једног догађаја, па је лажи замијенити; ја питам г. академика, који је тако проучио и изучио историју Црне Горе, да се осјећа у снази, да и својијем простијем домишљањем ућутка све досадашње писце о црногорскијем стварима — питам да ми одговори:

Прво, *окле та сила* младоме В. Данилу, који се није чак ни у својој старости ни потписивао као *господар* Црне Горе, што је

сам г. Руварац констатирао? Окле ли у опште цетињскијем Владикама *сада од једном тако свемогућа тиранска моћ, којијем је до сад г. Руварац одрицао сваку свјетску власт,* признајући им само духовну власт у Црној Гори? *Није ли г. академик све напоре своје до сад улагао да одузме Цетињскијем Владикама у опште а В. Данилу напосе значај свјетског господара?*

Друго, *окле та слијепа послушност* у црногорском народу, који није знао ни за какву власт над собом у унутрашњем свом животу ни у вријеме Петра II., као што свједочи Вук Караџић, који се бавио у то доба у Црној Гори, и који је био „добар посматрач и здрав разум", што признаје сам г. Руварац?

Зашто је г. академик превидио то *стварно стање ствари*, када није увидио *апсолутну моралну немогућност*, да се може у души једнога народа замијенити истина лажи, и када најпослије није опазио *колосално противурјечије*, у које упада?

Зашто не поштеђе у том свом домишљању ни светињу српскијех гусала? . .

Г. Руварца је узбунила прослава двјестагодишњице династије Петровић-Његоша и изазвала његова „Montenegrina". По њему ће се моћи говорити о тој прослави тек г. 2052 (има бити штампарска погрјешка по свему току његове расправе), јер он као да даје почетак црногорској династији, по *колуџу осталијех династија*, од доласка на владу књаза

Данила. *Г. Руварац не хоће или не може да увиди постанак ове династије изнад постанка сваке друге династије.*

Послије реда Владика из разнијех племена, народни збор бира Владику Данила, који у току скоро четрдесет година стијече у народу такву љубав и признање народно, да народни збор бира његовог синовца, опет једног Петровић-Његоша, за насљедника му. Владика Данило није имао ни срестава ни друге какве моћи, да силом изради избор свога насљедника у својој кући, као што нијесу имали ни Митрополити, који су му слиједили. То су били прави мученици, који су могли уздисати и проклињати зла, што су самовољни Црногорци и појединa племена, у мирно доба, у међусобицама чинили једни другијема, али ништа више. Црногорци нијесу ни знали што је порез, прије него ли га је Петар П. стао уводити по наваљивању руске дипломације. Сами стричеви Петра II. заклињали су га да то не чини, а најбогатије нахије, црмничка и ријечка, као и Бјелопавлићи отворено су му се опирали и одрицали сваки порез. Митрополити су живјели о манастирскијем добрима и о оној малој помоћи новчаној из Русије. У том обзиру тек је Петар П. боље стојао, израдивши у Петрограду већу помоћ (од 1000 на 9000 цекина); али је и он, као његови претходници, скромно живио и штедио за народне нужде, а то су биле гладне године и рат, и на ту је сврху заштеђени новац и завјештао. *Само својијем лични-*

јем врлинама, добријѐм дјелима и заслугама Митрополита из куће Петровић-Његоша могли су своје синовце препоручивати народу, да их прима за своје господаре; и народ их је примао с пуно оданости. Бесмртни Гледстон, схвативши тешки положај цетињскијех Митрополита-господара, написао је ове еванђелске ријечи: „О мамцима и чарима власти ови људи ништа нијесу знали; и њима је она могла бити омиљена и освештана једино теретима и опасностима, које су с њоме скопчане биле.“* Нијесу то дакле били какви власници и тирјани него прави оци једне више породице, о којој су само бригу водили, а од ње ништа не захтјевали, него да брани независност отаџбине против спољашњијех непријатеља; *али им је за то народ одвраћао са пуно љубави и поштовања.* Генерал Мармон, заповједник наполеонове војске на нашем приморју, који је имао прилике да добро позна светопочившег Митрополита Петра I; оставио је о њему написано: „Његова позитивна и закона власт у земљи му била је незнатна, *али његов уплив био је безграничан*“.

А такав се уплив добива у народу само личнијем врлинама и заслугама; и тијем су срествима Митрополити из куће Петровић-Његоша, *кроз читав вијек и постијецали и утврђивали династичко право у својој кући, што значи нешто више него ли што су то право утврђивали родоначелници осталијех династија пренашајући га, по праву насљества, на свој пород-*

* Коментар к Тенисновој пјесми Црној Гори

Тај факт, што су Петровићи од свршетка XVII до половине XIX вијека долазили на цетињски престо, *без прекида један за другијем*, и ако не по праву насљедства, а оно силом народне воље, *не може да не призна̀де г. Рувара̀ц;* и за то је његова тврдња, да ће тек г. 2052 моћи бити говора о двјестагодишњици владајуће куће Петровић-Његоша, *без основа, не озбиљна;* исто као што је његово заузимање, да избрише славну прошлост Црне Горе, Сисифов труд, *јер не може да пореч̀е њезино тра̀јно ра̀товање, у ком се огледа њезина независност и самостални државни живо̀т.*

И на овоме се заустављам.

Ја сам претресао главне тврдње и закључке г. Руварца, и изнио сам да свак може опипати:

да је г. академик приступио свом раду на пољу истраживања истине у историји Црне Горе *са предубјеђењем*, да Црна Гора ни фактички није била никад независна;

да према томе своме предубјеђењу уважава или одбаца па чак и прећутава документе, изворе, податке и споменике, који му стоје на расположењу;

да све што иде у корист Црне Горе, подлаже критици, цјепидлачи, сумњичи; а све што иде у прилог његовог предубјеђења узимље без икакве критике, као неспорно — за сухо злато, па се мучи да и из оног, што му не иде у прилог, исциједи штогод артифицијално;

да не узимље ни мало у обзир разне историјске прилике, у којијема се Црна Гора током четири вијека налазила према својијем сусједима;

да ту његову тенденциозност најбоље расвјетљује тон, који дише са сваке странице његовијех „Montenegrina“.

Све ће то пажљиви читалац, руковођен овом мојом радњом, наћи у његовијем „Montenegrina“ — и ја сам мој задатак извршио.

Доказао сам, да је г. Руварац написао своја „Montenegrina“ не само без љубави према Црној Гори, него — да се најблаже изразим — *и без оне објективности, коју захтијева научно истраживање истине у историји и већ мртвијех народа!*

Ја сам се с муком одважио на овај посао. И неки су ме пријатељи одвраћали, али ме нагонила моја савјест, ма да ми је она иста признавала, да сам мајушан пред г. Руварцем, наводећи ми како разумни отац саслуша мњење и свог нејаког дјетета па га кадгод и уважи.

И рјешио сам се са свијем поштовањем, које ме према ученом Србину испуњало од како га познајем. Ако из ове моје радње продире гдје која оштрица, то ће разумни читалац приписати природи саме ствари а не мојој вољи, која их је блажила колико је могла.

Фрушкогорски архимандрит и српски академик, којега смо се били научили с поносом поштовати као једног од првијех нашијех научника, са својијем „Montenegrina“ чинио је на мене такав утисак, да нијесам могао сам себи вјеровати, нити сам знао што да мислим сада већ о њему, при оној опћој, бар привидној, равнодушности, којом су дочекана у интелигенцији по свијем српскијем крајевима, кад добивам писмо од једног уваженог српског књижевника из Угарске, у ком ми између осталога пише: „Мени се чини, да с таком историјском наученошћу, као што је

Руварчева, немамо среће. Сјетимо л' се 200-годишњице наше сеобе амо; сјетимо л' се 500-годишњице косовске; слави л' Црна Гора 200-годишњицу своје династије, у часу, кад нас све та династија сраћа с првијем династијама у Јевропи, Руварац нам вријеђа историјске идеале, како не би жешће ни они, који би нас попили у кашици воде..... Руварац као да хоће све да нам поруши, а ништа нам у накнаду не даје. Онако могу о својој прошлости писати велики народи, који су оснажени за будућност, а осигурани у садашњости, прекаљени у културном и политичном животу свом. Ми Срби, који још живимо у идеалима своје прошлости, из њих црпемо снагу за борбу у животу, јер их мало имамо у садашњости, а нијесмо ни спремни, те ни зрели, да живимо већ без њих — ми морамо гајити те идеале тијем више што нам их је наш народ прихватио, па их се, у ово по нас Србе још увијек кобно или бар неодређено доба, свјестан опасности с таких прилика, држи као своје водиље за будућност, они га одржавају у садашњости, њих сматра као светињу; морамо их гајити и подржавати у народу све дотле, док се, Боже дај што прије, не створи под нашим ногама сигурни терен за живот. Мањи народи, у нашим приликама, раде исто тако, а њихови их научењаци потпомажу: пишући историју с љубављу и не гријешећи се о историјску свијест, коју је народ стотинама година стекао и њом прожет живи и бори се".

Из овог писма увидио сам, да су г. Руварчева „Montenegrina“ исти утисак, као на мени, учинила и у њему најближијем круговима мисаонијех Срба, те се надам, пошто прочитају ове моје опаске на главније тачке г. Руварчева умовања, да ће признати, да сам их дужан био објелоданити.

Српски народ није срећан у својијем историцима. Најбоље историје појаве српског народа на свјетској позорници, његовог златног доба и његовог пада, написали су Рус Мајков и Мађар Калај. Историја Црне Горе, која почиње послије расула велике српске државе, зауставила се на радњи Димитрија Милаковића. Ако г. Руварца то боли, па је хтио да јаче изазове озбиљнији и енергичнији критички рад на том пољу: онда је жалити, што је ту своју добру намјеру помрачио онако недостојнијем јој тоном.

На сваки начин, кад је г. Руварац покушао, да прикаже онај дио српскога народа у Угарској, из кога је поникао и у ком живи, као ту „незване госте“, покрај пунијех архива докумената, из којијех су најизбранији умови кроз двјеста година црпли снагу у борби за права српскога народа у тој држави; није се чудити ни његовијем „Montenegrina“, која можемо у толико хладнокрвније претресати, у колико се она иста биљка, коју он ту нијече у прошлости, ипак, слава Богу, развила у снажан дуб, који је дубоко корјена ухватио, и који на широко своје гране распростире.

Штампарске погрјешке

			Погрјешке	Исправи
Стр. 2	ред	15 озгор	;	,
„ 13	„	2 оздо	Magnu	Magni
„ 15	„	7 „	у он	и он
„ 26	„	9 озгор	ухватило	ухватио
„ 27	„	8 оздо	међу	а међу
„ 28	„	4 „	ове	ево
„ 31	„	4 „	своро	скоро
„ 32	„	4 озгор	планиче	планине

У овом истом ретку између Чево и Цуце уметни и Бјелице.

„ 33	„	11 „	ннисци	писци
„ 34	„	8 „	и да	и зато да
„ 35	„	4 „	која је	која му је
„ 36	„	11 оздо	а почетку	и у почетку
„ 36	„	1 „	лијепо	лијепе
„ 39	„	24 озгор	sassovino	sasso vivo
„ 47	„	7 „	Зар	Јер
„ 49	„	4 „	сумњу	сумња
„ 52	„	16 „	твоју	своју
„ 52	„	20 „	се	те
„ 54	„	20 „	piu	fin
„ 54	„	23 „	изјављујете	предајете
„ 56	„	30 „	cotta	lotta
„ 58	„	9 „	inpressiope	impressione
„ 61	„	12 „	percio viscrino	perciò vi scrivo
„ 61	„	14 „	pno	può
„ 61	„	17 „	insiruare	insinuare

				Погрјешке	Исправи
Стр.	61	ред	19 озгор	Biva	Riva
„	62	„	20 „	scounoglier	sconvoglier
„	63	„	5 „	coltinati	coltivati
„	63	„	10 „	segnissero	seguissero
„	64	„	10 „	propenda	propensa
„	64	„	12 „	la	le
„	64	„	16 „	vanfanggi	vantaggi
„	64	„	16 „	prata	grata
„	64	„	18 „	e	è
„	64	„	18 „	lode voli	lodevoli
„	64	„	19 „	riflassi	riflessi
„	66	„	6 оздо	de	da
„	66	„	5 „	Proveditori	Provveditori
„	66	„	2 „	падан	падао
„	71	„	12 озгор	својим зетом	својом четом
„	72	„	2 „	починуо	погинуо
„	73	„	9 „	1892	1692
„	74	„	3 „	јулија	јунија
„	75	„	2 оздо	да се	да је
„	76	„	8 озгор	владика	владина
„	76	„	9 оздо	смри	смрти
„	76	„	2 „	per chē	perchè
„	76	„	2 „	chime	chi me-
„	77	„	8 озгор	lasriando	lasciando
„	77	„	9 „	veseovato	vescovato
„	77	„	17 „	нитату	нитету
„	78	„	15 „	мање. Тек	мање тек
„	81	„	3 „	једног	јадног
„	84	„	13 „	Млечићимо	Млечићима
„	89	„	15 „	противу	и противу
„	91	„	3 „	али	премда
„	93	„	11 оздо	;	,
„	93	„	8 „	иза ријечи истрагу	стави *потурчењаке*
„	99	„	5 „	испред ријечи тражио	стави *тада*
„	101	„	12 озгор	иза ријечи Али	стави *се*
„	101	„	4 оздо	вријеме	вјере
„	104	„	6 „	иза крвопролића	стави тачку
„	105	„	5 „	повратио	повратити
„	112	„	5 „	постљецали	пô стијецали

Овдје молим читаоца да на страни 19. уметне ово мјесто, које ми се при преписивању измакло, пред абзацом при дну:

Осим што је г. Руварац знао или бар могао знати, да Доситије у овом свом наравоученију није циљао, ни могао циљати на Светопочившег Петра I, он је хтио завести читаоца, да му боље вјерује. Како Доситије вели: „*Изберите* себи главара“ — г. Руварац пита: „Каквог је поглавара мимо *наслѣдног* владаоца и поглавара Митрополита Петра I мислио Доситије?“ Г. Руварац зна, да су и Владике из куће Петровића долазиле на владу путем *избора*, истина ограниченог на кућу Петровића, из које се вазда *бирао* још за живота владајућег господара његов наслѣдник, јер га је требало приправити за будућег господара. Дакле то наслѣдство није припадало једној особи, него својој кући. То добро знаде г. Руварац, и зато је хтео подметнути Доситију, да је он тражио *избор изван куће Петровића*; и за то му неће бити захвална свијетла сијен Доситијева, јер су од онда долазили на владу Петровићи све бољи од бољега.

УНИВЕРЗИТЕТСКА БИБЛИОТЕКА * ДАНИЛА * БЕОГРАД